

‘עד מוות’, ‘על שבת אחים בצל תותחים’: עוז ולוין כנביאי תוכחה אנטי־אופוריים

אלון גן

לא אלבום ניצחון ולא ילקוט מעללי גבורה [...] אילו נפל אדם מן המאדים לישראל של עכשיו והיה מנסה לראותה מבעד לעיתוניה ולדברי נואמיה ופרשניה, היה טועה לחשוב שמאושרים אנו כאשר לא היינו מעולם. [...] לא את המזמור הזה אנו מבקשים לשיר. [...] העיתונים צוהלים, הלוחמים שותקים. [...] קיימת מבוכה, יש מועקה, עצבות, ואולי גם הרגשת אשמה. מפני שהחיים חיים בחסד מקרה עיוור, וטובי חברים נפלו בשרירותו של מקרה עיוור. [...] הן שבנו אחרים משיצאנו.¹

הלכנו לסרטי המלחמה, קנינו את אלבומי הניצחון, החבאנו פיתקאות בכותל, קראנו הידד לאלופים, ואת המוות שכחנו או ייפינו. אבל המלחמה הכי צודקת והכי מוסרית, אסור לה שתשכיח או תייפה את מותו האישי של החייל. [...] מתוך מטרה לאזן את משקלו של קרנבל הניצחון הצבעוני - מתוך מטרה זו בלבד אנו מציגים את תוכניתנו.²

שתי הציטטות המובאות כאן מבקשות לקרוא תיגר על אוירת האופוריה ושיכרון הניצחון שלאחר מלחמת ששת הימים. הן מסמנות את הפער בין הכותבים לבין קהל היעד שאליו פנו. הציטטה הראשונה נוסחה בידי עמוס עוז כחודשיים לאחר המלחמה; השנייה נוסחה בידי חנוך לוין, שנה וחודשיים לאחר המלחמה. הציטטה הראשונה לקוחה מתוך חוזר שהזמין חיילים

* כותרת המאמר מחברת בין כותרות שתי יצירות של עוז ושל לוין: עוז כתב את *עד מוות* ב־1971 ולוין כתב את *מלכת אמבטיה*, שכותרת המשנה שלה היתה *‘על שבת אחים בצל תותחים’*, ב־1970.
1 חוזר שפורסם ב*שדמות*, 27 (סתיו תשכ״ח), עמ’ 127-128.
2 דף הסבר זה מצוי בכתבתו של בועז גאון, *‘הצגת הבכורה של חנוך לוין’*, *מעריב*, 12.6.1998. ראו גם: דליה קרפל, *‘הראשונה של חנוך לוין’*, *הארץ*, 2.10.1998.

לקחת חלק בשיחות שהתפרסמו לאחר מכן בקובץ שיח לוחמים³; השנייה לקוחה מתוך דף הסבר שחולק לקהל שבא לראות את הצגתו הראשונה של לוין, את ואני והמלחמה הבאה. החוזר מסביר את המניע לקיום השיחות ואילו הדף הנלווה להצגה מנמק את הגורם לכתיבתה. ציטטות אלה פותחות צוהר לנושאים ולשאלות שיעמדו במוקד ביקורתם של עוז ולוין על אוירת האופוריה שהתפתחה לאחר מלחמת ששת הימים.

במאמר זה אני מבקש לבחון את מאפייני השיח האנטי־אופורי שהתפתח כתגובת נגד לשיכרון הניצחון שהשתלט על השיח הציבורי במהלך 'שש שנות האימפריה' שבין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים, בעיקר בכתביהם של שניים מהבולטים בניסוחו: עמוס עוז וחנוך לוין. עוז ולוין לא היו היחידים שמתחו ביקורת על מאפייני אוירת האופוריה. הבחירה להתמקד בהם נבעה מכמה טעמים. אצל שניהם השיח הביקורתי על ההווה הישראלית החל עוד לפני המלחמה ועבר מעין 'קפיצת מדרגה' אחריה. שניהם יצאו במסע מודע לשחיטת פרות קדושות בשיח הציבורי. בניגוד לאחרים שהיו שותפים לביקורת על השיח האופורי, גם עוז וגם לוין השתתפו במלחמה ונחשפו למראות המוות והאימה, ובמובן זה המלחמה היתה לשניהם חוויה טראומטית לא רק במישור התודעתי אלא גם במישור החווייתי. אף על פי שסגנונות כתיבתם שונים, ניכר דמיון רב ביניהם בתכני הביקורת ואי־הנחת מן 'המצב הישראלי' בכלל וממאפייני האופוריה בפרט.

השנים 1967-1977 היו עמוסות במאורעות מטלטלים וסודקי זהות. תחילתן במיתון קשה ובימי החרדה והחשש ל'שואה שנייה' בתקופת ההמתנה, המושכן במעבר חד מחרדה לאופוריה בעקבות מלחמת ששת הימים ובעקבותיה 'המלחמה הנשכחת' (מלחמת ההתשה), ולאחר מכן המעבר הכואב והטעון מאופוריה לקטסטרופה בעקבות מלחמת יום הכיפורים. המהפך של 1977 שימש מעין חותם פוליטי לעשור טעון וגדוש שהדיו משפיעים עד עצם היום הזה על סדר היום הציבורי בפרט ועל מאפייני הזהות הישראלית בכלל. אף שעוז ולוין כתבו במשך כל העשור הסוער הזה, המאמר מתמקד בכתיבתם בעיקר בשלוש השנים הראשונות שלאחר מלחמת ששת הימים.

למרות שפע המחקרים שנכתבו על עוז ולוין, דומה שמעטים מאוד, אם בכלל, עסקו בנייתוח של קווי הדמיון והשוני ביחסם למציאות החדשה שלאחר מלחמת ששת הימים. בחרתי לא להפריד בין דברים שהם אמרו או כתבו בראיונות עיתונאיים או במאמרים פובליציסטיים ובין מוטיבים רלוונטיים ביצירותיהם העוסקים בביקורת על מבעי שיכרון הניצחון. היות שעמוס עוז הרבה להציג את עמדותיו לא רק ביצירתו הספרותית ואילו חנוך לוין מיעט לעשות זאת, התמקדתי אצל עוז בעיקר בעמדתו כפי שהוצגה במאמריו וקצת ביצירתו, ואילו לגבי חנוך לוין התמונה הפוכה. עקב בחירתו להתנזר מראיונות, ניתוח עמדתו מתבסס בעיקר על יצירתו ומעט על דברים שהוא אמר או כתב בעיתונות.

תרומתו של מאמר זה לפסיפס המחקרי על עוז ולוין תהיה בניסיון להצביע על קווי הדמיון

3 שיח לוחמים מאגד שיחות של לוחמים מהתנועה הקיבוצית לאחר מלחמת ששת הימים. קובץ זה היה לרב־מכר אשר זכה להדים רבים והיה למסמך מעצב זהות. עמוס עוז היה מיוזמיו ומעורכיו. אברהם שפירא (עורך), שיח לוחמים, דפוס אחדות, תל אביב 1968, 'בהוצאת קבוצת חברים צעירים מהתנועה הקיבוצית', הדפסה שנייה.

השוני ברצונם המשותף לנעוץ סיכה בבלון האופוריה שהלך והתנפח, והטיל את צלו על השיח הציבורי לאחר המלחמה.

מחרדה לאופוריה – ישראל שיכורת ניצחון

כדי לנתח את השיח האנטי־אופורי יש לעמוד תחילה על מאפייני האופוריה, וכדי לעמוד על מאפייני האופוריה יש לעמוד תחילה על מאפייני החרדה שקדמה לה.

הקלישאה 'תמונה אחת שווה אלף מילים' נכונה במקרה הנדון. שתי הקריקטורות שצייר דוש (קריאל גרדוש)⁴ ממחישות בצורה בהירה את מה שהגל כינה 'רוח הזמן', 'רוח התקופה'. הקריקטורה הראשונה משקפת את החרדה בשלושת השבועות שקדמו למלחמה ואילו הקריקטורה השנייה משקפת את עצמת המעבר מחרדה לאופוריה, מתחושת שואה שנייה ל'מציאות שאין לה אח'.⁵ המעבר המהיר בן שישה ימים משרוליק המפחד העומד להיטחן במטחנת הבשר הנאצרית לשורת ההיסטוריה המתקשה לעקוב אחרי רצף הכיבושים, משקף נאמנה את המעבר החד מאימת החרדה הקיומית לאופוריית הניצחון המשכר.

יום העצמאות ה־19 של מדינת ישראל סימן את כניסתה לשלושה שבועות מורטי עצבים ורוויי חששות הידועים כ'תקופת ההמתנה'. איומיהם של מנהיגי ערב, תחושת 'העולם כולו נגדנו', הדימוי של חולשתו של ראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול ('נאום הגמגום'), ההנחה שהמלחמה תגרום לעשרות אלפי הרוגים, המשק הישראלי המשותק - כל אלה יצרו דינמיקה של חרדה הולכת וגוברת. אי־אפשר להבין את האופוריה שהשתלטה על המדינה לאחר המלחמה ללא תיאור עצמת החרדה שקדמה לששת ימי הקרבות. אפשר לדמות את שלושת השבועות שבין יום העצמאות ה־19 לפרוץ מלחמת ששת הימים לסיר לחץ

4 הקריקטורות לקוחות מספרם של אפרים קישון ודוש (קריאל גרדוש), סליחה שניצחנו!, ספרית מעריב, תל אביב 1967.

5 זוהי כותרת המאמר המכונן של נתן אלתרמן מיד לאחר המלחמה. המאמר פורסם בעיתון מעריב, 16.6.1967, ונדפס גם בספרו החוט המשולש, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"א, עמ' 38.

שתכולתו הלכה וגעשה. החשש משימוש בנשק לא קונוונציונלי, ויותר מכך החשש שנאצר ישתמש בגז, על כל הקונוטציות ההיסטוריות הכרוכות בכך, העלו את מפלס החרדה והולידו תחושות של סכנת השמדה ושואה נוספת.⁶

ישראל שלפני המלחמה נזרעה באלפי תעלות ושוחות, שקי חול עטפו מבני מגורים, עם לילה התכסתה הארץ בחשכת האפלה, חלונות נעטפו בסרטי דבק, על חנויות רבות נתלה השלט 'סגור לרגל המצב' ותחושות דריכות, אי־ודאות וחרדה ריחפו בחלל האוויר. ואז, מן החשש מאלפי ההרוגים, מתוך הצל הקודר של סכנת השמדה מוחשית, הגיחו שישה ימים שעיצבו מחדש את זהותה ודמותה של החברה הישראלית. המעבר החד מחרדה קיומית לידיעות על עצמת הניצחון שחרר בבת אחת פרץ אדיר של רגשות שמחה והקלה. בהשאלה מעולם המונחים הפסיכולוגי אפשר לראות במה שקרה לישראל את התופעה הפסיכוטית המוכרת של מעבר חד מדפרסיה עמוקה למאניה נטולת מעצורים.

כיום, מנקודת מבט מפוכחת וספוגה בטרואמת מלחמת יום הכיפורים, הנטייה היא לראות באותם ימים את שורשי הרע לצמיחתה של תופעת 'הישראלי המכוער', על הכוחניות והגסות הכרוכה בה. אולם השמחה וההתרגשות היו אותנטיות לחלוטין. תחושת הצדק בעצם היציאה למלחמה, תחושת ההיחלצות מסכנת השמדה, המפגש המרגש עם מקומות טעוני משמעות היסטורית, כל אלה היו תחושות שרחשו בכל שכבות הציבור כמעט, למעט שוליים זניחים. המדינה פרקה מעליה שעות של חרדה מורטת עצבים ונסחפה במחול ניצחון משכר.

עצמתו הסוחפת של הניצחון הנביטה במהרה את זרעי הרהב והזלזול באווירת שיכרון חושים של מנצחים. אלבומי ניצחון צצו כפטריות לאחר הגשם, אלופי זה"ל נעטפו בהילת גיבורים והפכו ל'סלברטיז' מבוקשים, המפגש עם 'ערי האבות' בכלל ועם ירושלים המזרחית בפרט החל להנביט את ניצני המשיחיות האקטואלית ותחושת מלכות הבית השלישי, ספרי בדיחות שחצניות על פחדנות הערבים ועליבותם הפכו לרבי־מכר וישראל נשטפה בגל אדיר של טיולים למקומות הכבושים (או המשוחררים).

הרצון לאחוז בכל רגע מרגעי הניצחון הוליד גל ממוסחר של מזכרות מלחמה: מחזיקי מפתחות, צלחות, ספלים, שעונים מעוטרי תמונות גיבורי הניצחון דיין ורבין, משחקי מלחמה לילדים, ספרוני בדיחות, תקליטים, ספרי מלחמה, סרטים ועוד. מתוך מכלול מאפייני האופוריה אבקש להתמקד בשלושה היבטים מרכזיים: תחושת רהב וזלזול באויב הערבי; פולחן הגנרלים; וכיבוש 'ארץ ישראל השלמה' ככניסה ל'עידן חדש', מעין אתחלתא דגאולה וימות המשיח.⁷

6 מחקרים רבים עסקו במאפייני חרדת תקופת ההמתנה. ראו למשל: עמי גלוסקא, אשכול, תן פקודה!, משרד הביטחון, תל אביב 2004; מיכאל אורן, שישה ימים של מלחמה, דביר, תל אביב 2004; תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, כתר, ירושלים 2005; איתן הבר, היום תפרוץ מלחמה, ידיעות אחרונות, תל אביב 1987.

7 פירוש של מאפייני החרדה והאופוריה מצוי בעבודת הדוקטור שלי: 'השיח שגווע? "תרבות השיחים" כניסיון לגיבוש זהות מייחדת לדור השני בקיבוצים', אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2002. ראו הפרק 'מלחמת ששת הימים', עמ' 65-83.

תחושת הרהב: דהימוניזציה וזלזול בערבים

תחושות הזלזול בערבים, השחצנות והרהב החלו מיד עם תום המלחמה. חנה זמר סיפרה כיצד מיד עם תום הקרבות נפגשה ועדת העורכים עם אריאל שרון והוא סיים את דבריו בקביעה: 'הצבא המצרי מחוסל. הדור שלי כבר לא יילחם'.⁸ עזר ויצמן הסביר לאיתן הבר: 'הערבים? מלחמה זה לא בשבילם. הסיפורים על יכולתם במלחמה שאובים מאגדות לורנס והם אגדות בלבד'.⁹ תחת הכותרת, 'לחיילי נאצר באשר הם שם!', פרסם בדרום, עיתון פיקוד הדרום, מכתב לחיילים המצריים: 'מי שרוצה לברוח מתבקש לרכז את נעליו ע"י מפקדת המחנה ולהמשיך לרוץ יחף כפי שתורגל כבר ב-1956. גם אז אין סיכוי רב שיוכל להשיג את הקצינים שלכם'.¹⁰ שני ביטויי השיכרון הדומיננטיים היו אלבומי הניצחון וספרי הבדיחות. אלבום הניצחון, אלבום המלחמה תשכ"ז, אלבום מלחמת הניצחון תשכ"ז, צה"ל בגבורתו, מלחמת הגאולה והשלום, מקונטרה לתעלה, הניצחון הגדול בתמונות, ששת ימי הניצחון תשכ"ז, מלחמת 4 הימים, מלחמת מאה השעות הם רשימה חלקית ממבול האלבומים שהציף את המדינה. חלק ניכר מהם לווה בהסברים בשלוש שפות: אנגלית, צרפתית, עברית. בכתוביות שליוו את התמונות ניכרה תחושת שיכרון הכוח והזלזול באויב. לנוכח זוגות נעליים נטושות: 'במלחמה זו ניצחו החיילים המצריים ב... ריצה קלה למרחקים ארוכים. הם הותירו אחריהם אלפי זוגות נעליים'.¹¹ תמונה של ערמת נעליים בחולות סיני עם הכיתוב הבא: 'אינם רגילים לנעליים. במקומות רבים בסיני נמצאו ריכוזי נעליים, סימן לבריחה. החייל המצרי אינו רגיל לנעול נעליים, בעוד שליטיו מבקשים להדריכו בשיגור טילים'.¹² שיכרון הכוח והזלזול באויב רווח גם בספרוני בדיחות תפלות, גזעניות וולגריות שיצאו לאחר המלחמה.

מוסטפה, האם תעלת סואץ רחוקה? שתוק מוחמד ותמשיך לרוץ.¹³
לאחר לקח מלחמת ששת הימים מנסים להחדיר לאוניברסיטאות במצרים שיטת לימוד חדשה... תורת האידיטיזם.¹⁴
באילו צעדים תנקוט אם תראה חייל ישראלי מזוין? שאל המדריך בבסיס האימונים.
גדולים ומהירים עד כמה שאפשר' - ענה החייל.¹⁵

לאחר האלבומים, מחזיקי המפתחות, ספרוני הבדיחות והספרים הצטרפו הסרטים להילולת

- 8 חנה זמר, 'בטרם היות הטלביזיה', בתוך: אשר ססר (עורך), שישה ימים - שלושים שנה, מרכז יצחק רבין לחקר ישראל, תל אביב 1999, עמ' 241. עדות נוספת לכך יש בדבריו של אריק שרון, ראו באלבום: נפתלי ארבל (עורך), מלחמת ששת הימים, מ' מזרחי, תל אביב 1967: 'היות וסיימנו הכל בדרך כזו, עד אשר האויב לא יוכל לחזור ולהילחם במשך שנים רבות', עמ' 169.
- 9 איתן הבר, 'ראיון עם ראש אג"מ עזר ויצמן', ידיעות אחרונות, 7.7.1967.
- 10 בדרום, עיתון פיקוד הדרום, גיליון 8, 9.6.1967, בית הספרים הלאומי, מכל 20 67A 2380.
- 11 אהוד ירקוני (עורך), מלחמת 100 השעות, ע' נרקיס, תל אביב 1967.
- 12 ארבל (עורך), מלחמת ששת הימים.
- 13 יצחק חייק, כל בדיחות מלחמת הניצחון, דפוס אורלי, תל אביב תשכ"ז.
- 14 ארנון הדר (עורך), חיוכי ניצחון, מבחר מצוין של בדיחות שלא ישכחו לעולם..., שיבט, תל אביב תשכ"ז.
- 15 אורי, שרגא ואמנון (עורכים), כל בדיחות נאצר, הוצאת שארם אל שייך, תל אביב 1967.

הניצחון: **שישה ימים לנצח** (אוגוסט 1967) בליווי דברי קריינות של אילי גורליצקי וזהרירה חריפאי; **האם תל אביב בוערת: 60 שעות לסואץ** (נובמבר 1967) עם מישה אשרוב, גדעון שמר וגאולה נוני; **המטרה טיראן** (מאי 1968) עם אברהם מור, ראובן בר יותם וגבי עמרני; **חמישה ימים בסיני** (יולי 1969) עם אסי דיין, זאב רווח וגדעון זינגר.¹⁶ תחושות הרהב הזלזול בערבים מתמצות במשפט מפתח המצוי בסרט **חמישה ימים בסיני**. חייל בשם רפי אומר: 'העולם עוד יגיע לדרך המחשבה של האלוף טל שלנו: יש מאה מיליון ערבים המכותרים ע"י שני מיליון ישראלים'.¹⁷ הסרטים היו ערוץ נוסף לטיפוח פולחן הגנרלים, הזלזול באויב ותחושת העליונות השחצנית. למותר לציין שזרעי השאננות השחצנית שבוטאו לעיל נקצרו שש שנים מאוחר יותר בשדות הקטל של מלחמת יום הכיפורים.

פולחן הגנרלים

מיד לאחר המלחמה הפכו האלופים, גיבורי הניצחון, לדמויות נערצות. תמונות הגנרלים עטורי תהילה קישטו את כל שערי המוספים של עיתוני סוף השבוע,¹⁸ והעיתונים פרסמו כתבות פרופיל שתיארו את קורותיהם ומעלליהם.¹⁹

ניתוח של מאמרי שבח והלל לאלופי הניצחון מעלה שאחת ממילות התואר הבולטות בלקסיקון האדרת הגנרלים היתה המילה 'אגדי'. להלן דוגמאות מספר לשימוש הנפוץ במילה זו: 'רפול. רפול הנערץ, האגדי'.²⁰ 'במשך ארבעת ימי הלחימה הספיק המפקד האגדי הזה להיכנס לתוך טנק, לירות מתותחו פגזים כתותחן מהשורה'.²¹ 'דממה מוחלטת ירדה על השדה החשוך. אל"מ שמואל רס"ן אהוד מזדקרים בתוכה כענקים אגדיים'.²² 'כאן מנהל את הקרב מפקדם האגדי של הצנחנים, האלוף אריאל שרון'.²³ 'שלושה ימים ושלושה לילות עם אלוף אריק שרון. שלוש יממות ברכב הפיקוד במרחק מגע יד, לצדו של המפקד שהיה לאגדה'.²⁴ 'לך וראיין אגדה, לך וראיין אגדה עם דם, לך וראיין אגדה במדים. [...] יש דברים ואנשים שנולדו לאגדה - ויש שלא. אני לא יודעת את סוד הקסם העושה אדם לגיבור

- 16 הנתונים על סרטים אלה לקוחים מארכיון הסרטים של סינמטק תל אביב.
- 17 מתוך התסריט **חמישה ימים בסיני**, במאי: מאוריצי לוצ'די, תסריט: א' בולוונזי ומ' מטאי, ארכיון הסרטים של סינמטק תל אביב, עמ' 70.
- 18 ראו למשל, תמונת מרדכי גור, **ידיעות אחרונות**, 7 ימים, 23.6.1967. תמונת שמואל גונן, **ידיעות אחרונות**, 7 ימים, 30.6.1967, בתחתית התמונה היה כתוב: 'אלוף משנה שמוליק, מפקד יחידת מדבריי המדבר'.
- 19 ראו למשל כתבת פרופיל על שלושת אלופי הפיקוד במלחמה: ישעיהו גביש, עוזי נרקיס, דוד אלעזר, אצל איתן הבר, 'מפקדי החזיתות', **ידיעות אחרונות**, 7 ימים, 16.6.1967; אורי אורן ואביעזר גולן, 'כך הודבר המדבר', **ידיעות אחרונות**, 7 ימים, 30.6.1967; ריאיון וכתבת פרופיל על גורודיש, אביעזר גולן, 'המפקד', **ידיעות אחרונות**, 7 ימים, 4.8.1967.
- 20 יוסי גמזו, **בשש אחרי המלחמה**, מערכות, תל אביב 1967, עמ' 41.
- 21 אלי לנדאו, 'רפול ירה כתותחן מן השורה', **מעריב**, 29.6.1967.
- 22 שבתי טבת, **חשופים בצריח**, שוקן, תל אביב 1968, עמ' 152. מדובר על שמואל גונן (גורודיש) ואהוד אלעד שנהרג במלחמה.
- 23 אלי לנדאו, 'בדרך לסואץ', **מעריב**, 16.6.1967.
- 24 עודד קפליק, 'עם אריק דרך המדבר', **מעריב**, 23.6.1967.

עם אגדי - בשביל זה לא צריך להיות גדול וחכם ויפה - אני רק יודעת מה עושה גיבור עם אגדי לעמו: הוא מעניק לו את ההרגשה שהוא, כל אחד ואחד מבני העם, יותר גדול ויותר חכם ויותר יפה' (כל ההדגשות לעיל הן שלי).²⁵

אפשר לראות בתהליך המיתולוגיזציה של אלופי הניצחון והפיכתם לגיבורי עם 'אגדיים' את אחד הגורמים המרכזיים בפיתוח תחושת תחושת ההיבריס שלאחר המלחמה. יש אף הטוענים שאחד הגורמים למחדלי מלחמת יום הכיפורים נעוץ בכך שחלק מהגנרלים התחילו להאמין במה שנכתב עליהם.²⁶

פולחן הגנרלים לא הסתכם באוסף הסופרלטיבים שהעניקו להם העיתונאים. ערבי ראיונות, ארוחות פאר במסעדות, מסיבות במועדונים ובבתים פרטיים, ערבי 'תרבות' במפקדות בליווי אמנים, עיתונאים ו'אישי חברה' - כל אלה הפכו לריטואל מקובל בקרב האלופים עד למלחמת יום הכיפורים.²⁷

'המגנט של ימות המשיח'

'יהודים, יהודים, אנחנו בתקופת המשיח' הכריז שלמה גורן, הרב הראשי לצה"ל, בעת עריכת טקס קבלת שבת הראשון בירושלים המאוחדת.²⁸ גבריאל צפרוני כתב: 'המשיח הגיע אתמול לישראל כשהוא עייף, אפור, רכוב על גבי טנק. [...] המשיח היה הפעם לבוש מדים'.²⁹ גם חלק מסופרי ישראל נשטפו בגל ההתלהבות המשיחית. מאזניים, כתב העת של אגודת הסופרים, היה רווי בביטויים מסוג זה. תחת הכותרת 'אתחלתא דגאולה' כתב המשורר ש. שלום: 'פעמי הגאולה הנה הנם! לוחמי ישראל פרצו ימה וקדמה, צפונה ונגבה והגישו לנו על כפיים את כל ארץ החזון הנכספת [...] מעתה לא נותר אלא רק צו אחד בפי גואל ישראל: עלה ורש!'.³⁰ חיים הזז הסביר בכנס סופרים שהמלחמה הובילה את ישראל למצב קיומי שונה, ל'מהות אחרת. לא גלגל החוזר אלא קו נטוי למרחקי נצחים'.³¹ אברהם קריב הוסיף את זרדיו למדורת הגאולה המשיחית שבערה בכנס הסופרים:

- 25 גאולה כהן, 'בארבע עיניים עם אלוף אריאל שרון', מעריב, 15.12.1967.
- 26 דוגמאות לטענה זו, ראו למשל: 'גורודיש התחיל להאמין במה שכותבים עליו בספרים ובעיתונים'. אמנון אברמוביץ, 'היום גורודיש לא היה קורא', מעריב, 4.10.1991.
- 27 כתב על כך רון מיברג: 'אנחנו ראינו את מפקדי צה"ל מסתאבים ומרימים כוסית עם הבהמה [...] חונים על המדרכה ומשאירים את הנהגים להתייבש בשמש. אנחנו ראינו אותם כי היינו בצד המתחכך. עלינו הם נמרחו. עם הסיגרים והיין מצרפת ופירות הים החדשים וכבד האווז ודירות הזיונים הקטנות ותיאומי המסוקים'. רון מיברג, 'אימפריה חוגגת, ואלה חוצים את התעלה', חדשות, מוסף מיוחד למלחמת יום הכיפורים, 24.9.1993.
- 28 מנחם ברש, 'יהודים, יהודים, אנו בתקופת משיח!', ידיעות אחרונות, 11.6.1967. ראו גם: רות לויאב, 'מלחמת ששת הימים - הפסטיבל', במחנה, 1.6.1977. על תפיסתו המשיחית של הרב גורן ראו: שפרה מישלוב, 'השקפתו הציונית של הרב גורן', ישראל, 20 (2012), עמ' 81-106.
- 29 גבריאל צפרוני, 'המשיח - רכוב על טנק דוהר אל הר הבית', מעריב, 7.6.1967.
- 30 ש. שלום, 'אתחלתא דגאולה', מאזניים, כה, ב (1967), עמ' 89.
- 31 חיים הזז, 'לא גלגל החוזר אלא קו נטוי למרחקי נצחים', שם, כה, ג (1967), עמ' 172.

ששת הימים [...] השיבו לנו את נאות החומש, את ארץ איש האלוהים, והר האלוהים, מקום שם נהיינו לעם, [...] זה כמה דורות נמשכת שיבתנו לציון, ובימים התנכיים האלה, שבה ציון אלינו - האין זו גולת הכותרת של שיבת ציון? [...] אחדות האומה שנתחוללה בסערה הריהי ממש חזיון משיחי בדברי ימינו. [...] המגנט של ימות המשיח פעל פעולתו בעורף בד בבד עם השריון שלנו המוחץ ועם הדם הניגר בחזיתות.³²

ביטויים אלה, ששימשו אמצעי ספרותי לתיאור עצמת המאורעות, תורגמו מאוחר יותר לכוח פוליטי שיצר מפגש מעניין בין פרשנות דתית לפרשנות חילונית היסטורית. הצד הדתי של כוח זה ראה במלחמה אות וסימן לתכנית אלוהית, שממנה נגזרת תכנית פעולה מפורטת לגאולת עם ישראל ולביאת המשיח, ואילו הצד החילוני של כוח זה ראה במאורעות מעין כניסה ל'זמן חדש' המטיל עלינו ציווי היסטורי והקים את התנועה למען ארץ ישראל השלמה. נתן אלתרמן ניסח את כרוז התנועה שבו נכתב, בין השאר: 'הננו חייבים בנאמנות לשלימות ארצנו - כלפי עברו של העם וכלפי עתידותיו גם יחד. ושום ממשלה בישראל אינה זכאית לוותר על שלמות זו'.³³ דן מירון היטיב לעמוד על מגוון המשמעויות הנגזרות מכרוז זה. הוא ניתח כיצד הכרוז מציג את מלחמת ששת הימים ככניסה ל'זמן חדש', ל'שעה חדשה', ההופך את 19 שנות המדינה ל'פרוודור קצר וחשוך' המוביל אל הטרקלין המטפיזי של 'ארץ ישראל השלמה'.³⁴ רוב החוקרים כיום מסכימים שמלחמת ששת הימים היתה מלחמה שאף צד לא רצה בה. הצדדים נגררו לגלגול כדור שלג שאת תאוצתו לא היה אפשר לבלום.³⁵ הם מתארים את סיום המלחמה מבחינה גאוגרפית כתוצאה של רצף אירועים לא מתוכנן. הן כיבוש התעלה, הן כיבוש הגדה והן כיבוש הרמה היו תוצאה של מבצע מתגלגל ולא חלק מיעדי המלחמה.³⁶ כך הביאה מלחמה לא מתוכננת אשר שום צד לא רצה בקיומה, והתגלגלות כמעט מקרית ולא מתוכננת, לגבולות חדשים שמושם מה ובניגוד לכל גישה היסטורית נחשבו כ'גבולות ארץ ישראל השלמה'. היום אנו נוטים לראות את מאזן הכוחות האינטלקטואלי התרבותי כנוטה בצורה חדה לצד היוני או לצד 'שמאל' (בלי להיכנס למורכבות ההגדרה של מושג זה), אך כאשר אנו בוחנים את משקלם הסגולי של חותמי הכרוז למען ארץ ישראל השלמה לעומת משקלם של המתנגדים, אין ספק שכפות המאזניים הרוחניות של יוני 1967 נטו לטובת תומכי ארץ ישראל השלמה. בחינת

32 אברהם קריב, 'שער לרנסאנס רוחני', שם, עמ' 177-178. ההדגשה שלי.

33 כרוז התנועה למען ארץ ישראל השלמה. הכרוז פורסם במספר עיתונים ב־22.9.1967. הציטוט לקוח מתוך העיתון מעריב.

34 דן מירון, 'תעודה בישראל', פוליטיקה, 14-15 (1987), עמ' 37-45.

35 על המלחמה שאף צד לא רצה בה ראו: ססר (עורך), 'שישה ימים - שלושים שנה, דבריהם של אשר ססר בעמ' 7, שלמה איבנרי בעמ' 165. על תרומת כל הצדדים להסלמת המצב, ראו שמעון שמיר, 'מקורה של ההסלמה במאי 1967', שם, עמ' 76-101; דוד בוקעי, 'מי אשם בפרוץ מלחמת 1967? ירדן ומלחמת ששת הימים', עיונים בתקומת ישראל, 9 (1999), עמ' 246-279. לתרומתה של ישראל להסלמת המצב, ראו: מרדכי בר־און, 'שישה ימים, שש תמיהות ושש הצעות למחקר', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות: 50 השנים הראשונות, מרכז שזר, ירושלים 1998, עמ' 323-350; יגיל לוי ויואב פלד, 'השבר שלא היה: הסוציולוגיה הישראלית בראי מלחמת ששת הימים', תיאוריה וביקורת, 3 (1993), עמ' 115-128.

36 על כך ראו: שגב, 1967; גלוסקא, אשכול, תן פקודה!; הבר, היום תפרוץ מלחמה.

השמות שחתמו על המשפט האוסר על כל ממשלה לוותר על מה שהם הגדירו כ'שלמות הארץ' מצביעה על סיטואציה שבשפת הספורט אפשר לכנותה כ'לא כוחות': עגנון, הזז, אצ"ג, אלתרמן, שמיר היו שייכים לסולתה ושמנה של הספרות. לנבחרת ספרותית זו נוספו חיזוק אקדמי (דב סדן, זאב וילנאי), יוקרה התיישבותית פלמ"חניקית מבית הקיבוץ המאוחד (שושלת טבנקין, בני מהרשק) והילת לוחמי הגטאות (אנטק צוקרמן וצביה לובטקין). זו היתה קבוצה בעלת משקל ציבורי משמעותי ויותר מכך - קבוצה שמרבית חבריה היו בשר מבשרה של תנועת העבודה. בתוך המולת הניצחון המשכרת חזרו החיילים לביתם, מתקשים לעכל את המעבר מחרדת ההמתנה לעצמת הניצחון, וחווים את אבדנם של חבריהם הטובים. פער זה היה אחד המקורות המרכזיים לרצונם של עוז ולוין לנעוץ סיכה בבלון האופוריה המשיחית.

מבעים אנטי־אופוריים

כאמור, מאמר זה מתרכז בעיקר בביקורתם של עוז ולוין, אך היו קולות נוספים שביקשו למחות נגד אוירת הרהב האופורית שהציפה את הארץ. הראשון שביקר בחריפות את 'רוח הזמן המשיחית' היה ישעיהו ליבוביץ, במאמרו 'דיסכול', שנכתב כחודש וחצי לאחר המלחמה. כאדם דתי זועזע ליבוביץ מחילול חג השבועות בשם ה'עלייה לרגל' לכותל והנסיעה בשבת ובחג לעיר הקודש. באירוניה סרקסטית הציע ליבוביץ לקרוא לרחבת הכותל 'דיסקוטק השכינה': 'אשר לליכוד הלאומי בצלו של הכותל - הנה הצעתי: תתקן הרחבה שלפני הכותל כדיסקוטק הגדול ביותר במדינת ישראל, ויקרא שמו "דיסקוטק השכינה"'. דבר זה ישביע את רצונם של כל החוגים והפלגים בעם.³⁷

קול אנטי־אופורי צלול וחריף, מהראשונים שהצביעו על הסכנות הטמונות בתוצאות המלחמה, היה קולו של הסופר יצחק אורפז. אורפז יצא נגד הרוח המיליטריסטית שהשתלטה על השיח הציבורי: 'צה"ל הוא הערך העליון. תחי תעשיית הניצחון! יחי הכיבוש! יחי הברזל!'. הוא ביקש למחות נגד ההתעלמות התמוהה מכמעט מיליון ערבים שאיש לא שאל אותם לרצונם: 'שעבוד רצונם החופשי האישי והלאומי של 800 אלף ערבים, הוא מעשה המשעבד קודם כל את עצמנו'. מזועזע מעצמת המדורה המשיחית שבערה בכנס הסופרים שנערך לאחר המלחמה,³⁸ חש ש'היו נחוצות לנו שנים כדי להתקלף משומן המליצות המיסטיות־המשיחיות' הללו. עיקר חצי ביקורתו כווננו כלפי סופרי התנועה למען ארץ ישראל השלמה, ובעיקר נגד נתן אלתרמן. הוא סיים את מאמרו במשפט נוקב שהטעין את המונח 'שיכור' במשמעות כפולה: 'אינני מכיר כיום תפקיד נאצל יותר לאיש הרוח, שנשאר צלול, מלגשת לאדם ברחוב ולסופר ב'תנועה למען ארץ ישראל השלמה' ולהזכיר לו: אתה שיכור!³⁹

37 ישעיהו ליבוביץ, 'דיסכול', הארץ, 21.7.1967.

38 דברי הסופרים בכנס זה התפרסמו בגיליון מאזניים, כה, ג (1967).

39 יצחק אורפז, 'הרחוב שאג - מי לא ירא!', הארץ, 8.9.1967. על מקומו המרכזי של אלתרמן בתנועה למען ארץ ישראל השלמה ועל הוויכוח בינו לבין סופרים שביטאו גישה נגדית, ראו דן לאור, אלתרמן: ביוגרפיה, עם עובד, תל אביב 2014, עמ' 704-724.

מאמרו של אורפז גרר תגובות נזעמות וחריפות. להגנתו ולהתקפה על אווירת השיכרון יצאה המשוררת דליה רביקוביץ. רביקוביץ גלגה על מבעי האופוריה ועל 'מבול ספרי המלחמה, אשדות תקליטי הניצחון והררי אלבומי הישועה בשלושה צבעים ושלוש שפות', וגינתה את מי שהיא כינתה 'התנועה הניאו־משיחית למען ארץ ישראל השלמה' כתנועה מסוכנת אשר מטביעה את השיח הציבורי בשיח לאומני: 'השקיעה לתוך מיתוס "הארץ המובטחת", שמחזיקים בו דווקא הוגים חילוניים שאינם יודעים להבחין בין נוסטלגיה לבין התפעמות דתית, יוצרת אצלנו לא בלבול חושים בלבד אלא גם הריסת גדרות שמוטב היה לנו אילולא נהרסו'. תרומה נוספת של רביקוביץ להמשגה ביקורתית של רוח השיכרון היתה מחאתה נגד הפריחה המחודשת של אתוס שלילת הגולה: 'הדות השרירים קמה משנת המרמיטה שלה והחלה להציף את העיתונות במודעות שרירות על ממשלת הגטו וההנהגה הגלותית. המילה "גלות" הפכה להיות אצלנו גרועה ממשומד וקומוניסט'.⁴⁰

לקראת תום שנת 1967 הצטרף לשיח הביקורתי ס' יזהר, מגדולי הסופרים של דור תש"ח, והצליח להטות במקצת את מאזני המשקל הספרותי גם לצד המבקרים את רוח 'ארץ ישראל השלמה'. במאמרו 'על משוררי הסיפוח', ביקש סמילנסקי להזכיר לכל מי ש'מנפנף היום בפסוקים, מתעטף מסתורין, תולש נביאים, קוטף כתובים וגורר לשונות בציצית ראשו כדי להצדיק ולהוכיח חזקה', שצריך שניים לטנגו: יש כאן כמעט מיליון אנשים שצריך לשאול גם את דעתם. למול 'המגנט של ימות המשיח' ו'מציאות שאין לה אח', המעניקה תוקף של 'שלמות' ו'קדושה' לתוצאות מלחמה, הציב ס' יזהר סולם ערכי שונה ושאל שאלה נוקבת התקפה גם לימינו אנו: 'הגיונו של כיבוש - אכזרי ומתאכזר. האם אנחנו מוכנים לזה? בוחרים בזה? אין ומעולם לא היו כובשים מתוקים. לא "יונים" תעשינה כפיית רצון, ולא בהגיית יונים. האם מוכנים אנו? לקבל עלינו ועל ילדינו עקרונות של עם כובש? אני, לעצמי, אינני רוצה להיות כובש בה במידה שאינני רוצה להיות נכבש'.⁴¹

פנחס (פליקס) רוזנבליט הצטרף לליבוביץ בהתקפה מנקודת מבט דתית. רוזנבליט חש ש'הבולמוס המשיחי' שתקף את הארץ הוא תופעה מסוכנת הן מבחינה לאומית והן מבחינה דתית. הוא ראה בניסיון לקשור בין תוצאות המלחמה ובין התחושה של ימות המשיח מגמה הרת אסון, וקבע בצער ש'קשה להתדיין עם בעלי דעות אלה הרואים את ה' ואת תורת ישראל דרך כוונת הרובה'.⁴²

דומה שדברי התוכחה הללו שנכתבו לפני כמעט חמישים שנה רלוונטיים גם היום.

עוז ולוין: קווי דמיון ביוגרפיים

בטרם נעסוק בקווי הדמיון והשוני בביקורתם של עמוס עוז וחנוך לוין על מבעי האופוריה, מעניין להצביע על קווי דמיון ביוגרפיים ביניהם. שניהם ילידי הארץ. עוז נולד בירושלים בשנת

40 דליה רביקוביץ, 'השטחים והערבים החדשים בעיני הסופרים', הארץ, 29.9.1967.

41 ס' יזהר, 'על משוררי הסיפוח', שם, 8.12.1967.

42 פנחס רוזנבליט, 'הבולמוס המשיחי', שם, 4.1.1968.

1939 ולוין נולד בתל אביב ארבע שנים לאחר מכן. שניהם שייכים לדור המדינה, אותו דור שהתבגר לתוך 'אפרוריות היום השני' שלאחר הקמת המדינה, הדור שיצא לגיבוש זהותו מול שתי היחידות הדוריות המיתולוגיות שקדמו להם: דור האבות - דור המייסדים - דור הארכיטקטים, מזה, ודור הבנים, דור הצברים - דור קבלני הביצוע - דור מגש הכסף שבזכותו הוקמה המדינה, מזה. שניהם למדו בילדותם בבית ספר דתי: עוז ב'תחכמוני' בירושלים, ולוין ב'עבץ' בתל אביב. קו דמיון נוסף בין שני היוצרים הוא היותם מצויים במעין סכיזופרניה זהותית בין תבנית נוף הולדתם לתבנית נוף בגרותם. הן נורית גרץ והן יצחק לאור, כותבי המונוגרפיות שלהם, עסקו רבות בהיותם חצויים בין עולמות מתנגשים.⁴³ עוז התנדנד בין ירושלים לקיבוץ חולדה, בין נוף ילדותו הרוויזיוניסטי ובין נוף נעוריו הסוציאליסטי, בין רוח הקיבוץ ובין רוח האקדמיה. לוין התנדנד בין דתיות ילדותו לחילוניות נעוריו, בין חברי השכונה הענייה מדרום תל אביב לקוראיו השבעים של הדף הסאטירי שלו בעיתון הסטודנטים של אוניברסיטת 'צפון תל אביב'. גרץ כתבה ש'סופרי שנות השישים אכן מתחילים בכתובה עם הפנים לאוניברסיטה ועם הגב לקהל'.⁴⁴ במובן מסוים אפשר להחיל הערה זו גם על לוין. שניהם למדו ספרות ופילוסופיה (עוז בירושלים ולוין בתל אביב) ונחשפו לרוחות המערב ולתפיסות אקזיסטנציאליסטיות שעסקו ביסודות הקיום האנושי בעולם נטול פשר. שניהם חוו אבדן בגיל צעיר: אמו של עוז התאבדה בהיותו בן 13 ואביו של לוין נפטר בהיותו בן 12. שניהם לחמו במלחמת ששת הימים וחוו את אימיה. אמנם אין מאמר זה עוסק בניתוח פסיכואנליטי כמקור הסבר להשקפת עולמם של השניים, אולם אין להתעלם מכך שכאב המפגש עם המוות האישי ששניהם חוו בילדותם וכאב המפגש עם המוות הלאומי בשדות הקטל של מלחמת ששת הימים היו גורם מרכזי בעיצובם.

במובן מסוים אפשר לראות בשניהם סוג של 'דתל"שים' (דתיים לשעבר) או יוצאים בשאלה, אנשים שמרדו בתבנית נוף ילדותם וחיים ביחסי רתיעה-משיכה לעולם שבו גדלו. המשוררת לאה גולדברג היטיבה לתאר את חווייתו של כל מהגר שנידון לחיים חצויים בין 'המולדת הישנה' ל'מולדת החדשה', 'כאב שתי המולדות', הוויית חיים אשר שורשיה 'בשני נופים שונים'.⁴⁵ אם נשאל לרגע את הדימוי הגולדברגי ונחיל אותו על עוז ולוין, אפשר לומר שחוויית הנופים השונים מלווה את יצירתם ומעניקה להם ממד של עומק החסר למי שנוולד ונשאר במולדת אחת. יש משהו מאתגר ומעצים כשאדם חצוי בין עולמות מנוגדים ויש הבדל עצום בין מרד מתוך בורות למרד מתוך היכרות.⁴⁶ עוז, ששורשי נשמתו עוצבו בתוך בית גידול רוויזיוניסטי, ולוין, ששורשי נשמתו עוצבו בבית גידול דתי, מרדו בעולם מוכר וביצירותיהם אפשר לראות את המורכבות הקשה אך המבורכת של מי שחש ששורשיו בשני נופים שונים.

43 נורית גרץ, עמוס עוז: מונוגרפיה, ספריית פועלים, תל אביב 1980; יצחק לאור, חנוך לוין: מונוגרפיה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2010.

44 גרץ, שם, עמ' 20.

45 לאה גולדברג, 'אילנות', שירים, ב, ספריית פועלים, תל אביב 1986, עמ' 143.

46 על ההבדל בין מרד מתוך בורות למרד מתוך היכרות, ראו: אניטה שפירא, 'לאן הלכה "שלילת הגלות"', אלפיים, 25 (2003), עמ' 9-54.

קו פרשת המים או 'עוד מאותו הדבר'

'מות האהובים עלינו, מנענע את צמרות אשמתנו הסבוכה'.⁴⁷

רבים רואים במלחמת ששת הימים את קו פרשת המים של החברה הישראלית, בבחינת עד כאן ומכאן. עיון ביצירתם המוקדמת של עוז ולוין שלפני המלחמה מגלה שאפשר למצוא בכתיבה כמעט את כל נושאי הביקורת שהציגו לאחר המלחמה עוד לפני כן. **ארצות התן**, קובץ הסיפורים הראשון של עמוס עוז, נדפס בשנת 1965, והרומן **מקום אחר** - בשנת 1966. לוין החל לכתוב את שיריו הראשונים בשנת 1964. חלק מיצירותיו התפרסמו, חלק נכתבו למגירה ונדפסו לאחר מכן באסופות שונות.⁴⁸ עוד לפני מלחמת ששת הימים יצאו עוז בסיפוריו ולוין במערכוניו ובשיריו במסע מודע לרצח 'הצבר' כקוד ההתנהגות המצופה בחברה הישראלית. הגחכתו של מודל הגבריות הצברי, ביקורת 'פולחן המוות' ו'פולחן השכול', הרצון לחשוף את הפער בין שפת המילים הגבוהות לשפת המאויים והמעשים היום־יומיים, ביקורת הרוח המיליטריסטית הישראלית, העיסוק במוטיב עקדת יצחק מנקודת מבטו של יצחק העקוד - כל אלה זכו לטיפול ביקורתי של שניהם עוד לפני המלחמה. הצידה האקדמית מבית המדרש האקזיסטנציאליסטי שאליה נחשפו בשנות לימודיהם באוניברסיטה שימשה את שניהם כתחמושת תאורטית נגד התבטלות היחיד לפני ערכי הקולקטיב וכנקודת מוצא שממנה הם יצאו למסע נפוץ מרכיבי יסוד באתוסים המכוננים של הזהות הישראלית.⁴⁹

נוכחותו המעיקה של המוות בכתיבה המוקדמים התעצמה בכתיבתם לאחר המלחמה. כשם שהחיים הם חסרי פשר ונטולי מובן, כך גם המוות, ובעיקר פולחן המוות המתלווה לו. קרבות, דם ומוות ישמשו תפאורה מרכזית ביצירותיהם המוקדמות. אצל עמוס עוז האנטי־גיבור והצנחן הכושל גדעון שנהב מ'דרך הרוח' (**ארצות התן**) תלוי הפוך בין שמים לארץ עד שהוא צונח למוות חסר משמעות מול אביו המתבייש בו. המוות והמחשבות עליו מלוות את גיבורי 'מנזר השתקנים' (**ארצות התן**). כך חושבת גם פרומה, אמו של רמי רימון, מגיבורי **מקום אחר**, המבקשת לקרוא תיגר על חינוך הבנים להיות איכרים ולוחמים

47 חנוך לוין, מתוך השיר 'הבה נשקע' (1965), בתוך: **ספר חנוך לוין הצעיר**, עמותת השכמה, תל אביב 2009 (מטעם, 19), עמ' 19.

48 אפשר למצוא את יצירותיו המוקדמות של לוין שנכתבו לפני מלחמת ששת הימים בספריו **מה אכפת לציפור**, סימן קריאה והקיבוץ המאוחד, תל אביב 1987; **ספר חנוך לוין הצעיר**; **חנוך לוין: אחרון**, סימן קריאה והקיבוץ המאוחד, תל אביב 2003.

49 מחקרים בנושאים אלה על עמוס עוז: מיכל ארבל, 'עלייתו של הג'ובניק וערעורה של הזהות הגברית הלוחמת', **מחקרי ירושלים בספרות עברית**, כ (תשס"ו), עמ' 285-307; אברהם בלבן, **בין אל לחיה: עיון ביצירתו של עמוס עוז**, עם עובד, תל אביב 1986; ניצה בן־דב, **היא תהילתך: עיון ביצירת ש"י עגנון, א"ב יהושע ועמוס עוז**, שוקן, תל אביב 2006, עמ' 237-297. על חנוך לוין: יוחאי אופנהיימר, 'ייצוגי המלחמה אצל חנוך לוין: סאטירה, קומדיה, טרגדיה', בתוך: **נורית יערי ושמעון לוי (עורכים)**, **חנוך לוין: האיש עם המיתוס באמצע**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2004, עמ' 173-186; זהבה כספי, **היושבים בחושך**, כתר, ירושלים, 2005; חיים נגיד, **צהוק וצמרמורת**, אור עם, תל אביב 1998.

פשוטים נטולי עומק רוחני: 'הם רוצים לגדל אנשים פשוטים. רק פשוטים שעובדים כל היום בשדה ובלילה שוכבים ועושים ילדים ומתי שצריך הם לוקחים נשק ורוצים למות בגבורה במלחמה'.⁵⁰

עוז מגחיק וחושף את חולשתם של 'יפי הבלורית והתואר' אשר רצים למות בגבורה במלחמה, וכך גם לוין. עוד לפני את ואני והמלחמה הבאה תכנן לוין לכתוב קברט סאטירי בשנת 1965, שבו כמעט כל השירים עסקו במוות.⁵¹ השיר 'בוא חייל של שוקולד'⁵² מציג את החומרים שעתיד לוין לפתח לאחר המלחמה. זהו מעין פרולוג למה שיפותח לאחר מכן בשלוש הסאטירות הפוליטיות שלאחר המלחמה: את ואני והמלחמה הבאה (1968), קטשופ (1969) ומלכת אמבטיה (1970). להלן הבית השני של השיר:

מפצעי אביך כבר נודפים ריחות שלום,
 המשיח לא יבוא ללא מרבד אדום,
 המשכיל, אומרים כולם, בעת ההיא יידום,
 ומי שלא הלך בנוח כבר שוכב בדום.
 בוא אלי חייל נחמד, שב אצלי על המשלט,
 שב, תנוח, אל תירא, ותשוב לעפרך.⁵³

ההליכה בדרך כל בשך והצורך במרבד אדום מדם כתנאי לבואו של המשיח, המוות חסר הפשר ופולחן המוות והשכול עוברים כחוט השני ביצירות שניהם. יש דמיון רב בין הגחכת פולחן הצנחן ב'דרך הרוח' של עמוס עוז ובין הגחכת פולחן חיל האוויר במערכון 'הזבובים שבנחירי ההיסטוריה' של חנוך לוין. בשני המקרים הצנחן והטייס מוצגים באורח אירוני עד המוות הצפוי מראש שנגזר על שניהם.

מבחינה זו יש לראות במלחמת ששת הימים מעין סערת גשמי זעף שהצמיחה את ניצני הרעיונות שנשלתו בערוגת יצירתם של עוז ולוין עוד לפני המלחמה. ביקורתם על שיכרון הניצחון של מלחמת ששת הימים היתה יותר בבחינת 'עוד מאותו הדבר' ('עוד' גדול, דחוס, מורכב טעון וקשה) מאשר 'קו פרשת מים'. כמובן המלחמה הקצינה את חריפות הביקורת והוסיפה מגוון נרחב של סוגיות חדשות, אך כשם ש'אליק לא נולד מהים', השיח הביקורתי של עוז ולוין על ההווה הישראלית לא נולד במלחמת ששת הימים.

50 עמוס עוז, מקום אחר, כתר, ירושלים 1989, עמ' 190.

51 ראו, חנוך לוין: אחרון, עמ' 414. ראו למשל השירים: 'בייבי מותק שוקולד', 'שיר הטייסים', 'השמנים והרזים'.

52 שני לחנים הולחנו לשיר זה, האחד בידי יצחק גרציאני והשני, המוכר יותר, הוא לחנו של שמוליק קראוס בביצוע 'החלונות הגבוהים', שהולחן ב-1967.

53 שיר זה מופיע בשלושה ספרים של לוין: ספר חנוך לוין הצעיר, מה אכפת לציפור, וחנוך לוין: אחרון, בכל אחד מהספרים הגרסה שונה במקצת. בספר חנוך לוין הצעיר השיר נקרא 'בוא חייל של שוקולד' (עמ' 32), במה אכפת לציפור הוא נקרא 'בוא אליי חייל נחמד' (עמ' 141), ובחנוך לוין: אחרון הוא נקרא 'בייבי מותק שוקולד' (עמ' 360). מלבד השוני בכותרות יש גם הבדלים בנוסח ובמספר בתי השיר.

עמוס עוז וחנוך לוין נועצים סיכות בבלון האופוריה הלאומית

בטרם נתמקד בתיאור ביקורתם על מאפייני האופוריה, חשוב לשים לב שגם עוז וגם לוין לא מתחו ביקורת על המלחמה עצמה אלא על אוירת הרהב והשיכרון המשיחי שבאה בעקבותיה. שניהם הצדיקו את המלחמה, אך מתחו ביקורת על הפולחן שבא לאחריה. עוז הדגיש שהוא אינו פציפיסט.⁵⁴ מלחמת ששת הימים היתה מלחמת מגן צודקת, מלחמת אינ בררה להצלת החיים, אך תוצאות הניצחון בבלו את היוצרות ועם האוכל בא התיאבון להפוך את המלחמה ממלחמת מגן למלחמת ישועה, גאולה ו'שחרור' אדמות מקודשות. באחת הפעמים הנדירות שלוין התבטא לא דרך יצירתו, הוא כתב:

הטענה כי המוות במלחמה הוא דבר נורא אינה מוליכה בהכרח למסקנה שיש להרפות מן הנשק. אפשר ואפשר לחייב את כורח המלחמה ובעת ובעונה אחת לצעוק שהדבר נורא. [...] אפשר ואפשר לחייב את צדקת המלחמה ובעת ובעונה אחת לטעון שהפראזה 'הישרנו עינינו אל המוות והוא השפיל מבטו', היא פראזה אווילית [...] אפשר ואפשר לכבד את אלופי צה"ל ובעת ובעונה אחת לסלוד מפולחן מחזיקי המפתחות.⁵⁵

לכתיבה של עוז ולוין היה תפקיד כפול: היא היתה גם כלי התרסה פוליטי וגם כלי תרפויטי להמשגת הטראומה של המלחמה. התודעה האנטי־משיחית, האנטי־צברית והאנטי־מיליטריסטית קדמה למלחמה, אך חוויית אימי המלחמה והמוות מחד גיסא, והפער בין חוויה זו להילולת הניצחון מאידך גיסא, דרבנה את שניהם, כל אחד בסגנונו הייחודי, לצאת למסע צלב נגד האופוריה המשיחית. מיפוי מכלול נושאי הביקורת של שניהם דורש מרחב גדול מהמרחב הנתון למאמר זה. לכן מתוך מכלול מבעי הביקורת אבקש להתמקד בשלושה סוגי פולחן שביקשו לנתץ: פולחן האדמה הקדושה, פולחן צדקת הדרך, ופולחן האדרת המלחמה.

קדושת האדמה מול קדושת חיי האדם

תרומתה של מלחמת ששת הימים לכתיבה של עוז ולוין היתה בהגברת חדירתו של הפוליטי לתוך האקזיסטנציאלי. הממד הפוליטי נכח גם בכתיבתם המוקדמת: עוז היה פעיל בולט בקבוצת 'מן היסוד' ולוין פרסם סאטירות פוליטיות בעיתון הסטודנטים דרבן. אך דומה שהלם ריח הגופות הפך את סוגיית המוות שבה הם עסקו עוד לפני המלחמה משאלה פילוסופית אקזיסטנציאלית בעלת ניחוחות פוליטיים, לסוגיה פוליטית בעלת ניחוחות אקזיסטנציאליסטיים. הדחקת השכול מפני הילולת ימי 'המגנט של ימות המשיח' כפתה עליהם לצאת בחריפות נגד שיכרון המנצחים שפשט בארץ. הנושא המרכזי שעמד במוקד ביקורתם היה היפוך סדר העדיפויות בין האדם לאדמה. שניהם חשו שהילולת הניצחון דחקה את כאב השכול לשולי השיח הציבורי. הפער הזה, בין קול התרועה הרמה של שופר הגאולה של הרב גורן ובין קול הדממה הדקה של השכול ושל כאב האימהות והאבות, טלטל את עולמם ושזור בכתיבתם לאחר המלחמה. הם

54 ראו למשל: עדית נוימן, 'מה מרגיז את עמוס עוז?', ידיעות אחרונות, 3.3.1969.
55 מתוך מכתב למערכת העיתון קול העם, 30.8.1968. התפרסם בתוך ספר חנוך לוין הצעיר, עמ' 80-82.

כמו ביקשו להזיז את זרקורי הבמה מאור גלי האופוריה המשיחית לאפלת הכאב והאבדן של המשפחות השכולות, מאור הילת הניצחון לחשכת המחיר שגבה ניצחון זה. עוז היה מהראשונים שהנגידו בין ערך קדושת האדם לערך קדושת האדמה תוך כדי העדפה ברורה של הראשון על פני האחרון. ביקורתו על המונח 'שטחים משוחררים' ועל הסממנים של היחס המשיחי לאותם שטחים עוברת כחוט השני בכל מאמריו.

רק בדימומים של מיתוס אפשר לדבר על שיחרורה של אדמה 'הנאנקת תחת עול זרים'. אין אדמה משעובדת ואין שיחרור לאדמות. יש אנשים משועבדים, ורק לגבי בני אדם יש משמעות למילה שחרור.⁵⁶

לא נולדתי לתקוע בשופרות ולא לשחרר אדמה מעול זרים. אנקת אנשים מסוגל אני לשמוע. אינני יודע לשמוע 'אנקת אדמה משעובדת'.⁵⁷

לא באנו כדי 'לשחרר מעול-זרים את האדמה הנאנקת והמחוללת'. [...] המילה 'שיחרור' מתייחסת לאנשים, לא לעפר ולאבן. אני לא נולדתי לתקוע בשופרות ול'טהר נחלאות שנכרים טימאו אותן'.⁵⁸

לי אין מקומות קדושים, יש דבר אחד קדוש בעיני: חיי אנשים וחירותם.⁵⁹

העובדה שעוז הדגיש שוב ושוב, כמעט בצורה אובססיבית, את התנגדותו להעדפת קדושת האדמה על קדושת האדם, מצביעה על מרכזיותה של גישה זו בהשקפת עולמו.⁶⁰ הביטוי הקיצוני ביותר לגישתו היה נכונותו לשים על המאזניים את 'קודש הקודשים' - הכותל המערבי - כנגד חייו של אדם אחד שנפל על 'שחרור' כותל זה. בשיחה בקיבוץ גבע כחודשיים לאחר המלחמה, הוא אמר: 'אני מאמין באנשים ולא באדמה. באנשים ולא במקומות [...] ואני אומר: כן. אני מוכן לבוא לכותל המערבי כתייר בתנאי שלום'.⁶¹ בהתרגשות שאפשר לזהותה בין השורות ובתוך האותיות הוא הוסיף:

בחולדה נפל בן - צנחן [...] הלכתי להורים. ישבו שם כמה חברים. והאם בכתה. האב נשך בשפתיים. ומישהו מהוותיקים ניסה לנחם ואמר: תראו, בכל זאת, שיחררנו את ירושלים ... הוא לא נפל סתם. ואז התפרצה האם בבכי ואמרה: כל הכותל המערבי לא שווה לי ציפורן של מיכה. אז אם אתה אומר לי שנלחמנו על קיום - זה שווה לי ציפורן של מיכה הימן. אם אתה אומר לי שנלחמנו על הכותל - זה לא שווה ציפורן שלו. תהרוג אותי - יש לי יחס לאבנים האלה ... אבל אלו אבנים. ומיכה היה בן-אדם. היה איש. ו א ם

56 המאמר של עוז, 'שר הביטחון ומרחב המחיה', פורסם לראשונה בעיתון דבר, 22.8.1967. גרסה ערוכה שלו ניתן למצוא בספרו באור התכלת העזה, ספריית פועלים, תל אביב 1979, עמ' 70.

57 'עיר זרה', בתוך: שפירא (עורך), שיח לוחמים, עמ' 244.

58 עוז, 'ארץ מולדת', באור התכלת העזה, עמ' 76.

59 גאולה כהן, 'האם גם הספרות שלנו אמרה אחרים?!', מעריב, 16.10.1968. ריאיון עם משה שמיר ועמוס עוז.

60 עוז חזר על דברים אלה פעמים רבות. ראו למשל נוימן (לעיל הערה 54); שיחה בין דן בן אמוץ לעמוס עוז, 'הצינונות, השמאל החדש והבעיה הפלשתינאית', דבר, 29.9.1971.

61 שפירא (עורך), שיח לוחמים, עמ' 141-142.

היו מפוצצים היום בדינמיט את הכותל המערבי וזה היה מחזיר את מיכה לתחיה, הייתי אומר פוצצו! ככה אני מרגיש.⁶²

אם הנכונות לפוצץ את הכותל תמורת החזרת חיי חברו היתה אמירה חד־פעמית שנאמרה בסערת רגשות, אפשר היה לא לייחס לדברים חשיבות רבה ולראותם כהתפרצות רגשית ולא כהשקפה סדורה. אך עוז חזר להגן על דימוי זה כשנה לאחר השיחה בגבע:

לפני כמה חודשים נועזתי לכתוב שאילו עמדו על שתי כפות המאזניים קיומו של הכותל המערבי, לא רק שחרורו, אלא עצם קיומו כאתר, מול חיי בנה של אם אחת - הייתי בוחר בחיי בנה של אם אחת. שמחתי להיוודע שההלכה היהודית עומדת מאחורי בעניין זה. אבל אני מעיד על עצמי ביושר לב, שהייתי מאמין כך גם אילו לא עמדה מאחורי. אילו יצאנו לשחרור הכותל, להרחבת גבולות, לשיבה אל נחלת אבות - לא הייתי מצדיק את המלחמה הזאת. יש רק סיבה אחת בעולם להרוג ולהיהרג עליה: החיים, חייך וחיי זולתך.⁶³

בצורה סדורה ושיטתית, כראוי לאדם המכיר בחשיבות המילה הנאמרת והכתובה, הסביר עוז את דעתו על ההיפוך הרטרואספקטיבי בשיח הציבורי על מטרת המלחמה:

לא לפני הניצחון, לא בשעת הניצחון ולא אחרי הניצחון, לא שמעתי את משק כנפי ההיסטוריה, אפילו לא הרגשתי התעלות נפש, הרגשתי אותה שמחה אינסטינקטיבית, פראית, של טובע שניצל מטביעה. וזו שמחה מסובכת, מפני שהטובע שניצל מטביעה הוא גם רטוב, המום ומבולבל. [...] אינני מהסס לומר: אילו החזירו אותי היום למצב של ה־4 ביוני והראו לי דרך להציל את החיים והחירות בלי מלחמה, הייתי מוותר על פירותיה.⁶⁴

כשם שעוז יצא 'רטוב, המום ומבולבל' ממשבריה וגליה של המלחמה, כך טלטלה חוויית המוות במלחמה גם את חנוך לוין. יצחק לאור תיאר את הלם המפגש של לוין עם הריחות והצבעים של אלפי הגופות במדבר סיני: 'חבריו של לוין מאותם ימים זוכרים כי למוות ברחבי סיני היתה השפעה עצומה עליו. על הגופות הוא הרבה לדבר'.⁶⁵ אין זה מקרי שמשפט הפתיחה למחזה הסאטירי הראשון שלו נפתח כך: 'הרואה את המתים, אין לו מילים להגיד, הוא הולך הצידה וממשיך לחיות כמי שהפסיד'.⁶⁶ כל השירים והמערכונים של את ואני והמלחמה הבאה עוסקים במוות, בכאב המוות ('בבוקר נפלא', 'שחמט'), בחוסר הטעם של מות החיילים ('כי גם במלחמה צודקת'), בביקורת פולחן הצבא בכלל ופולחן השכול בפרט ('הפרידה', 'האלמנה רובינזון'), בשימוש הפוליטי והציני במוות ('שחמט', 'מסדר הניצחון של מלחמת 11 הדקות', 'מקס גוטמן פוגש את הזמרת בוליביה השמנה', 'דואט על מה נלחמנו'), באימי המלחמה ומחירה ('שישה מרובעים', 'מסדר הניצחון'). רק מערכון אחד מתאר את האושר האישי והמשפחתי הנגזר מהיותך חי ולא מת ('הבן חוזר הביתה משדה הקרב').

62 שם, ההדגשה שלי.

63 כהן (לעיל הערה 59).

64 שם.

65 לאור, בתוך: ספר חנוך לוין הצעיר, עמ' 140. ראו גם הנ"ל, חנוך לוין, עמ' 15.

66 לוין, את ואני והמלחמה הבאה, בתוך: מה אכפת לציפור, עמ' 12.

מה שעוז אומר בניסוחים שקולים ומדודים לוין זועק בהתרסה חסרת רחמים. עוז מוכן לפוצץ את הכותל או להגיע אליו כתייר, לוין יוצר השוואה סרקסטית בין קדושת האדמה לקדושת ההפרשות. כך, באת ואני והמלחמה הבאה, תחת הכותרת 'ביקור במקומות הקדושים אחרי המלחמה' מתוארת 'פעולת המעיים' בשירותים.⁶⁷ כך בקטשופ מתלונן זבן ש'בן אדם לא יכול לעשות פיפי במדינה הזאת מבלי שיחשדו בו שהוא הולך להחזיר שטחים', ולאחר שהדבר נמנע ממנו הוא מטיל את מימיו במכנסיו ואומר: 'אני מצטער, אבל מה ששוחרר - לא יחזור'.⁶⁸ כך במערכון במלכת אמבטיה מסרבים הבעל והאישה לתת לבן דוד דריסת רגל בבית השימוש הקדוש ומלכת האמבטיה 'יושבת על האסלה, תוקעת בומים על קוליים ומפריחה את נאומיה'.⁶⁹ נראה שתחושת המולדת תחומה אצל עוז ולוין בגבולות הקו הירוק. בניגוד לדור הקודם, דור תש"ח, הם לא טיילו באותם 'שטחי אבות' ולא פיתחו כלפיהם קשר רגשי שהוביל אותם לתחושה של 'חזרה הביתה'. בשיח לוחמים העמיד עוז את חולון חסרת המורשת ההיסטורית מול חברון עיר האבות:

יש עיר בארץ ישראל ששמה חולון. היא לא נכתבה בתנ"ך. האבות לא נקברו בה. היא לא ברשומות. היא סתם עיר מהחולות. אבל מה? חולון במקרה זו העיר [...] אני יודע? שבה בפעם הראשונה אהבתי אישה [...] בשבילי חולון יותר מחברון [...] תהרוג אותי [...] היסטורית. אם אני לא אוכל לעלות לרגל פעם בשנתיים לחולון, לפינה, לנקודה מסוימת בחולון - זה יכאב לי יותר מאי היכולת לעלות לרגל למערת המכפלה שראיתי אותה בפעם הראשונה לפני שבועיים. יכול להיות שזה לא לאומי, אבל זה [...] כמה שזה ישמע בעיניך כדברי כפירה, אין לי הרגשה שחברון היא מולדת שלי. על חולון יש לי הרגשה כזאת. בגלל האנשים, בגלל המקומות.⁷⁰

אותו יחס, רק בתוספת ביקורתית ארסית וסרקסטית, קיים אצל לוין בשירו 'איני מקיים הבטחות שנתן אברהם לאלוהים'.

הנה הארץ השלמה אשר הבטיח אלוהים לאברהם,
לו ולזרעו אשר יהיה כחול אשר על שפת הים:
אבל אני אינני חול אשר על שפת הים,
ואני לא מקיים הבטחות שנתן אלוהים לאברהם.
מעודי לא חלמתי על חברון ואינני דואג לשכם,
מה שמדאיג אותי הוא לעבור את החיים שלם;
[...]

ביתי אינו על הנילוס ואשתי לא יושבת על הפרת,
והתמתחתי יפה כל בוקר גם בין מטולה לאילת;

67 שם, עמ' 29.

68 שם, עמ' 43.

69 שם, עמ' 97.

70 שפירא (עורך), שיח לוחמים, עמ' 143. ביטוי ספרותי למתח זה בין חולון לירושלים כסמלים מנוגדים אפשר למצוא במיכאל שלי, שנכתב לפני המלחמה ויצא לאור לאחריה.

כי אני אינני חול אשר על שפת הים,

ואני לא מקיים הבטחות שנתן אלוהים לאברהם.⁷¹

לויין מעולם לא חלם על חברון ולעוזו אין 'הרגשה שחברון היא המולדת שלי'. גם כאן אפשר לראות את השילוב של חוויה עם תודעה. שניהם נולדו למציאות שבה אפשר 'להתמתח יפה בין מטולה לאילת', שבה נופי 'מולדת הקו הירוק' מספקים אותם ושיח השיבה הביתה ל'חבלי המולדת העשוקים' אינו פורט על חדרי לבם ואף מקומם ומכעיס את חדרי מוחם.

שניהם יצאו נגד המושג 'ארץ ישראל השלמה' ותקפו את האבסורד שבשימוש במושג 'שלמות' לתוצאות שרירותיות של סיום מלחמה לא מתוכננת. מאמרו החלוצי של עוז, שהתפרסם כחודשיים לאחר המלחמה, היה הראשון שיצא נגד תדמית השלמות שאלתרמן וחבריו לתנועה ניסו לשוות לתוצאות המלחמה. עוז הראה כיצד המושגים 'גבול היסטורי' ו'גבול טבעי', שבהם נאחזו אנשי ארץ ישראל השלמה, הם מושגים מוטעים ומטעים. החל בגבולות התנ"ך לארץ ישראל (יש כמה גרסאות), והמשך בגבולות הארץ לאורך ציר הזמן, קווי הגבול נמצאים בתהליכי שינוי מתמידים. מדוע גבולות ההבטחה התנ"כיים אינם ארץ ישראל השלמה? מדוע חזון ז'בוטינסקי בדבר 'שתי גדות לירדן, זו שלנו זו גם כן' אינו זכאי ל'כתר השלמות'? בתבונה ובחכמה הרואה את הנולד ביקש עוז להמיר את ההיגיון הגאוגרפי בהיגיון הדמוגרפי כשיקול המרכזי לקביעת הגבול העתידי.⁷²

מה שניסח עוז הגחיק לויין בהפניית המושג 'השלמה' מהארץ לחדר השירותים והאמבטיה ('מלכת האמבטיה השלמה'⁷³), ובאמירתו הנחרצת שהוא אינו מוכן למסור את נפשו למען שלמות פיקטיבית זו ('הנה הארץ השלמה, ועליה לא אמסור את נפשי, ומה שמבטיח אלוהים, שיקיים על חשבוננו הפרטי'). כשם שעוז הכיר היטב את 'שפת האוקטבות גבוהות'⁷⁴ מבית המדרש הרוויזיוניסטי שבו גדל, כך לויין הכיר היטב את השפה הדתית. חלק ניכר משיריו משוחחים עם המקורות הדתיים שהזינו את השיח המשיחי בהתרסה מודעת. שורות כגון 'ובישלנו לאלוהים דייסה מכל מלאכתו אשר עשה'⁷⁵, השימוש הציני במילות התפילה הללויה: 'הללו אותו בתקוע אזעקה ובפתחי מקלטים, [...] כל הגוויה תעיד על שהיה, הללויה'⁷⁶ והשיר 'אחרית הימים': 'וגר טוראי ראשון עם רב סמל, ורב סמל ירבץ עם רמטכ"ל, ונער קטון מכסה את הגופות, נאום ה' צבאות'⁷⁷ מעידים שגם לויין וגם עוז הכירו היטב את חומר הנפץ הגלום בחיבור של הלאומני עם המשיחי וביקשו להצביע על המחיר העלול להיגזר מהפיכת שפות נפיצות אלה לדרך המלך של השיח הישראלי.

71 מה אכפת לציפור, עמ' 44.

72 עוז (לעיל הערה 56), באור התכלת העזה, עמ' 69-70.

73 הביטוי מופיע במערכון מלכת אמבטיה, בתוך: מה אכפת לציפור, עמ' 97.

74 עוז השתמש פעמים מספר בהשוואה בין 'אוקטבות גבוהות' ל'אוקטבות נמוכות'. ראו למשל אלי אייל,

'דור חדש: שפה עברית חדשה', מעריב, 18.10.1974.

75 לויין, 'שיר הטבח הגדודי', מה אכפת לציפור, עמ' 27.

76 חנוך לויין: אחרון, עמ' 372.

77 מה אכפת לציפור, עמ' 25.

הבעלות על הצדק של עם האדונים

מיד לאחר המלחמה הביע עוז את חששו ממחיר השיכרון: 'שיכרון של מנצחים מקיף אותנו, הוא השיכרון שכבר כרסם בשורשיהן של אומות גדולות עד שהפך עליהן את הגלגל'.⁷⁸ שלוש שנים לאחר מכן תמצת לוין את משמעות הכרסום שממנו חשש עוז: 'מרגיזה אותי תעשיית הצברים הנוקשים, האימאז' המפוברק של הצבר - האגוצנטרי, הנרקיסטי. המוראל כתעשייה. השילוב הפיקטיבי בין המיסטיקה והכוח. אני חרד מהתפתחותה של חברה לאומנית, מבסוטה מעצמה, טופחת לעצמה על השכם, מסוגרת, שונאת זרים - חברה ניאו פרימיטיבית'.⁷⁹

עוז חש שהתבצרותה של החברה הישראלית בתחושת הצדק העצמי מסמאת את יכולתה להכיר בצדקתו של האחר, וחוסר היכולת להבין שיש כאן מפגש טרגי בין צדק לצדק יוביל את שני הצדדים 'למרחץ דמים תמידי'.⁸⁰ הוא ניסה לשכנע את קוראיו בצורך לזנוח את תחושת הצדק והעקיבות כדי להשיג פשרה כואבת: "מקום שבו מתנגש צדק בצדק, אפשר שיכריע הכוח או אפשר שתקום איזו פשרה עצובה, לא עקבית, שאינה צודקת לפי רוחו של אף אחד משני הצדדים. [...] אנשים אכולי תאוות צדק וטוהר מהרסים ומחריבים זה את זה עד מוות מעוצמת העקביות האצורה כאש בעצמותיהם. והמבקש לו צדק עגול ושלם מבקש מוות ולא חיים".⁸¹

לוין התמלא תיעוב וזעם הן כלפי שביעות הרצון העצמית והן כלפי תחושת המונופול והבעלות על הצדק. באחד השירים שלא נכנס למלכת אמבטיה, 'אנחנו הטובים', כתב:

ומה שהכי נפלא זה שאנו צודקים,
צודקים תמיד, צודקים עד כדי דמעות
מה נפלא ללבוש את הצדק כמו תחתונים,
כשאיש מלבדך לא יודע כיצד הוא נראה מבפנים [...]
אנו הטובים,
אנחנו היפים, הטהורים,
אנחנו הגאים, הנעלים, הנבחרים,
אנחנו שליחי אלוהים.⁸²

במערכון המפורסם 'ישיבת הממשלה' במלכת אמבטיה הוא קטל בארסיות את תחושת הצדק של ראש הממשלה גולדה מאיר:

הנני להזכירכם שאני ראש הממשלה. ותחילה אשא נאום אל שכנינו הערבים: רבותי: ניסיתי וניסיתי ואני לא יכולה למצוא בעצמי שום פגם. 71 שנה אני בודקת את עצמי ואני מגלה בי צדק כזה שאלוהים ישמור. וכל יום זה מפתיע אותי מחדש. צודקת, צודקת,

78 עוז (לעיל הערה 56), באור התכלת העזה, עמ' 73.

79 לאור, חנוך לוין, עמ' 18-19.

80 עוז (לעיל הערה 58), באור התכלת העזה, עמ' 81.

81 שם, עמ' 84. עוז חזר על גישה זו במאמרים רבים, למשל, 'כל המבקש צדק שלם ומוחלט מבקש מוות', שם, עמ' 208.

82 לוין, 'אנחנו הטובים', חנוך לוין: אחרון, עמ' 374.

צודקת, ושוב צודקת. ואני אומרת לעצמי: 'אל תצדקי יום אחד, הרי בן אדם זה רק בן אדם, מותר לו לטעות פעם, זה טבעי, זה נורמאלי'. אבל לאו! אני קמה בבוקר ו־הופס! - אני שוב צודקת. ולמחרת אני קמה בבוקר ו־הופס! - אני שוב צודקת. הופס! - וצודקת, הופס! - וצודקת.⁸³

לויין ועוז הראו כיצד הקשר בין תחושת האדנות והבעלות על הצדק לתחושת האדנות והבעלות על האדמה מביא גם לתחושת אדנות ובעלות על הנכבשים. הם היו מהראשונים שביקשו להצביע על המחיר הכבד שייגזר על החברה הישראלית כתוצאה מהפיכתה לחברה כובשת.

חודש וחצי אחרי המלחמה ביקש עוז להתריע נגד אווירה של 'שיכרון מנצחים, של יהירות וקוצר ראות', ולהזכיר לכל המתבשמים מריח השיכרון את המחיר המוסרי של עם ההופך לכובש, או כדבריו: 'ההרס המוסרי המוחלט אשר כיבוש ממושך גורם לכובש'.

אנו נידונים לשלוט על אנשים שאינם רוצים בשלטוננו. נידונים - ולא עליזים ומתרוננים. ככל שיקצר הכיבוש, כן ייטב לנו. כי גם כיבוש בליט ברירה הוא כיבוש משחית, וגם כיבוש ליבראלי והומאני ונאור הוא כיבוש. אני חרד לטיב הזרעים שנזרע בעתיד הקרוב בליבם של הנכבשים. יותר מכך אני חרד מפני הזרע שנטמן בלב הכובשים. ואותות ראשונים ניכרים כבר עתה, בקצות המחנה.⁸⁴

דברי נבואה/תוכחה אלה נכתבו חודשיים לאחר כיבוש השטחים. לויין תרגם את חששו של עוז מזרעי פורענות הכיבוש המשחית לסאטירה נוקבת המתארת בצורה פלסטית את תהליך הדה־הומניזציה של הערבים, את יחסי ההשפלה והדינמיקה ההרסנית הנגזרת מיחסי אדון-עבד. לויין עסק בכך עוד לפני המלחמה (ראו למשל 'פעולת תגמול באביב', 1966, ואת הסאטירה החריפה על היחס לערבים בדרבן),⁸⁵ אך כעת הכאב והתיעוב כלפי יחס 'עם האדונים' ל'עם העבדים' קופץ מדרגה. במערכון 'סמטוכה' (מלכת אמבטיה) המחיש לויין כיצד זרעי החשש של עוז ב־1967 הפכו לשיחי פרא רעילים וקוצניים ב־1970. הגברת טובֶלָה והגברת יופֶילָה (השמות הם ביטוי מטאפורי לתיעובו את שביעות הרצון העצמית של 'אנשי הבסדר', 'התוקעים נודות כחלחלים של סיפוק עצמי'),⁸⁶ מתעללות ב'ערבי שלהן' - סמטוכה. 'טובלה: זהו סמטוכה, הוא הערבי שלנו. סמטוכה הוא חכם וצייתן ולא מזיק ליהודים. הוא יודע לעמוד על שתיים, ממש כמונו. סמטוכה, תראה להם איך אתה יודע לעמוד על שתיים. [...] על שתיים, סמטוכה! על שתיים! (ליופילה) רואה איך הוא עומד על שתיים? הוא מאוד אוהב את זה. זה נותן לו הרגשה שהוא כמעט כמונו'.⁸⁷ בעוד עוז כותב כמשאלת לב: 'לא נועדנו

83 בתוך: מה אכפת לציפור, עמ' 86.

84 עוז (לעיל הערה 56), באור התכלת העזה, עמ' 72.

85 לויין, ספר חנוך לויין הצעיר, עמ' 61.

86 לויין, 'אנשי הבסדר', בתוך: מה אכפת לציפור, עמ' 65.

87 שם, עמ' 90.

להיות עם של אדונים,⁸⁸ ומביע חשש מהמחיר שנסלם אם ננציח את הכיבוש, לויין חושף לפני הקהל אנטומיה ברוטלית, וולגרית ואכזרית של יחסי שליטה בין אדון לעבדו המצווה עליו 'לקפוץ על שתיים'.⁸⁹

לנצח תאכל חרב - זהות ישראלית בצלו של סכסוך מתמשך

בניגוד לדברי הרבה של אריק שרון על כך שהדור שלו כבר לא ייאלץ להילחם,⁹⁰ חלק ניכר מהלוחמים, ועוז ולוין ביניהם, חשו שהמלחמה הבאה עומדת בפתח. יותר מכך, בהמולת הניצחון המשכרת היו מעטים שהחלו לעבד בכאב תחושות פטליסטיות בהרהורים נוקבים על המחיר הנגזר מחיים על פתחו של הר געש. שיח לוחמים משמש עדות כואבת לפער הגדול שבין מועקת השתיקה של החיילים לצהלת הניצחון הציבורית. מדפי הקובץ מנשבת רוח שעצמתה תלך ותגבר בימים הקשים של מלחמת ההתשה - רוח הפטליזם. תחושה פסימית ומתסכלת של גזרת גורל לחיות בצל דם, מוות וקרבתות. בעוד רבים מתבשמים מריחו המשכר של הניצחון, הציג אבישי גרוסמן (עין שמר) חוויה שונה לחלוטין: 'היעדר השמחה מאפיין את אלה שחזרו מהמלחמה. אין לי הרגשה שהיתה זו הפעם האחרונה בה היושבים כאן ילבשו מדים'. לאחר מכן, במין נבואה כמעט ראליסטית, הוסיף: 'אני כל הזמן חי בהרגשה שהשלב הבא יהיה הרבה יותר מהר מאשר בעוד 10 שנים'.⁹¹ עמרם הישראלי (גבעת חיים איחוד) היטיב לנסח את המשמעות הטרגית הנגזרת מכך: 'חברים לא מעטים ביטאו פטליזם [...] זה כנראה הגורל שלנו, היה גם מישהו שאמר: "הייתי הולך למלחמה בשקט אם הייתי יודע שזאת המלחמה האחרונה. אבל אני יודע שאני הולך למות למען דבר שאין לו סוף. אני משוכנע שאחרי המלחמה הזאת, תחושה זו תהיה הרבה יותר חריפה מאשר אחרי המלחמות הקודמות - הרגשת חוסר הטעם בהתכתשות האינסופית הזאת".⁹²

החוויות של עוז וחבריו לשיח לוחמים נכתבו כחודשיים לאחר מלחמת ששת הימים. שנה לאחר מכן, עיבד אותן לויין לשיר הנושא של הצגתו הראשונה, את ואני והמלחמה הבאה:

כשאנחנו מטיילים, אז אנחנו שלושה -

את ואני והמלחמה הבאה.

כשאנחנו ישנים, אז אנחנו שלושה -

את ואני והמלחמה הבאה.

[...]

כשאנחנו מחייכים ברגע אהבה,

88 עוז (לעיל הערה 56), באור התכלת העזה, עמ' 72.

89 על מוטיב האדון והעבד כמוטיב מרכזי ביצירתו של לויין עמדו חוקרים רבים. ראו למשל בספר חנוך לויין הצעיר את דברי יצחק לאור על העניין המרכזי ביצירתו של לויין: 'השעוריה של הקיום האנושי המתרחשת במקום שבו קו ברור מפריד בין אדונים לעבדים', עמ' 138.

90 ראו לעיל הערה 8.

91 שפירא (עורך), שיח לוחמים, עמ' 248.

92 שם, עמ' 169. ביטויים נוספים לתחושות אלה ראו גם בעמ' 135, 251, 269.

מחייכת איתנו המלחמה הבאה.

כשאנחנו מחכים בחדר הלידה,

מחכה איתנו המלחמה הבאה.

[...]

כשדופקים על הדלת, אז אנחנו שלושה -

את ואני והמלחמה הבאה.

וכשזה כבר נגמר, שוב אנחנו שלושה -

המלחמה הבאה, את והתמונה.

היום, לאחר כמעט חמישים שנה, הרוח המנשבת מבין שורותיו של השיר עוטפת חיינו כשגרה יום־יומית בין מלחמה לפיגוע, בין קסאם לגראד, בין סכין לדריסה. פיגועים, מלחמות ודם מלווים כל רגע ורגע בחיינו (מחדר הלידה ועד 'התמונה'), והם אביזר בלתי נפרד מתפאורת חיינו. אולם כשלוין, עוז ואנשי שיח לוחמים אמרו את דבריהם, רבים ראו בהם 'גיס חמישי', 'עוכרי ישראל', 'תוקעי סכין בגב האומה'. ב'שש שנות האימפריה' בחרה החברה הישראלית להתכחש לצלה הקודר של המלחמה הבאה. נדרשו כמעט 3,000 הרוגים ואלפי פצועים פיזית ונפשית במלחמת יום הכיפורים כדי ש'אסימון המלחמה הבאה' יחדור לתודעתם של רבבות שיכורי הניצחון. מה רב המרחק בין דברי הרהב והשחצנות של אריק שרון ועזר ויצמן וחבריהם לאופוריה, לדברי הכאב של ארנון לפיד, חייל שלחם במלחמת יום הכיפורים, ששבעה מחבריו הטובים מתו ושלח לציבור 'הזמנה לבכי':

אני רוצה לשלוח לכם הזמנה לבכי. [...] אני אבכה על המתים שלי: אברהמל'ה, אילן, אמיתי, דודו, עוזי, יאיר, בני - ואתם תבכו על שלכם. ויחד נבכה על החלומות מהם הקצנו, [...] נבכה על השכולים החדשים ועל האלמנות החדשות ועל היתומים החדשים, על האלים שהכזיבו, על הידידיות העזות שנחתכו, על האשליה שנופצו, על התיזות שהוכחו כחסרות בסיס, האמיתות שנתגלו כשקריות, התוכניות שנקמו ולא תצאנה לפועל ועל העצב שירחף כענן על כל שמחה לנצח [...].⁹³

המחקר ההיסטורי מבקש לדחות את השאלה המרתקת 'מה היה קורה אילו', אך כותב מאמר זה אינו יכול להתחמק מהשאלה המנקרת: אילו היו יותר קשובים לדברי עוז ולוין לאחר מלחמת ששת הימים, אולי היינו יכולים למנוע את כאב השכול ו'הזמנה לבכי' של לוחמי יום הכיפורים?

'תותח עם נקודת חץ': לוין לעומת עוז

עד כה עמדתי על קווי הדמיון הרבים בין עוז ללוין בכל הנוגע לביקורתם על מאפייני האופוריה. אך יש גם הבדלים מהותיים בין השניים. עוז ולוין שונים בסגנון כתיבתם, בז'אנר הכתיבה ובטמפרמנט הנלווה לה. לוין מיעט להתבטא באמצעי התקשורת ונתן ליצירותיו לדבר בעד

93 ארנון לפיד, 'הזמנה לבכי', שדמות, נג (תשל"ד), עמ' 50. מאמר זה נדפס גם בעיתון דבר, 29.3.1974, ועורר שיח ציבורי נרחב.

עצמן. עוז בחר במודע להציג את עמדותיו בעשרות מאמרי דעה, ראינות וסימפוזיונים. עיון בעשרות מאמריו של עוז מעלה שהוא נוקט טקטיקת שכנוע שאפשר לכנותה 'טקטיקת שביל האמצע'. הוא מתווה דיכטומיה של שני קצוות ולאחר מכן מציג את דבריו כגישה המפשרת בין שני קצוות אלה. בין ברית שלום לרוויזיוניסטים הוא תומך בלבון, בין בובר לבן-גוריון הוא תומך בשרת. הוא מזדהה עם הדיאגנוזה של הנצים ותומך בפרוגנוזה של היונים.⁹⁴ תמיכתו בפשרה כואבת ולא עקיבה מתבטאת גם בסגנון כתיבה המבקש את שביל האמצע. הוא מבקר את השיח הציבורי המיטלטל תדיר בין חורבן לגאולה, בין שואה לישועה, בין אסון לששון. לוי, לעומתו, הוא איש של מילים חותכות. זוהי כתיבה דיכטומית חסרת גוונים אפורים: אדון מול עבד, מנצל מול מנוצל, משפיל מול מושפל.

בין עוז ללוי יש דמיון רב בניתוח מקורות אי-הנחת בכל הנוגע לתמונת המצוי ושוני בכל הנוגע לשרטוט תמונת הראוי. לוי מתמקד בעיקר בניתוח חסר רחמים של תחלואי הקיום האנושי בכלל והקיום הישראלי בפרט. עוז, בניגוד לו, אינו מסתפק בעמדת המבקר. אם נאמץ את עולם הדימויים הרפואי, אז שני רופאים אלה מסכימים על הדיאגנוזה וחלוקים על הפרוגנוזה. עוז מבקש לרקוח מתכונים שמטרתם לחזק את מערכת החיסון של הגוף הישראלי מסרטן הכיבוש, לוי מסתפק בניתוח מרשים של חומרת הגידול בלי להציע דרכי ריפוי.

דומה שעוז אמפטי יותר למושאי ביקורתו. הוא אוהב גם את חולשותיהם ומודע למקורות המזינים חולשות אלה. אצל לוי כמעט אין רגעי חסד או רגעי נחמה הן כלפי גיבוריו הן כלפי קהל הצופים. בריאיון אתו הוא לא היסס להודות: 'לא אהבתי קודם ואינני אוהב עכשיו את הקהל והחברה בה אני חי'.⁹⁵ עוז לא חסך את שבט ביקורתו, אך בין השורות ובתוכן אפשר למצוא גם רגעי תקווה ונחמה. לוי ביקש לפוצץ כל בועת אוויר חיובי שעוז מנסה לנפח.

ניכר שלוי לא אהב את סגנונו של עוז ואולי אפילו בו לו וראה בו סוג של התייפפות וצביעות מוסרית. יצחק לאור העיד על הטינה שפיתח לוי כלפי סופרי דור המדינה: 'הם כותבים כמו תלמידים טובים המגישים עבודות למורה, עם שוליים וקישוטים, ילדים טובים'.⁹⁶ לוי כנראה גם קרא, גם הושפע ובעיקר סלד משיח לוחמים. אחד ממאפייניו הבולטים של שיח לוחמים היה השימוש בשלוש נקודות כדי לתאר את רגעי השתיקה שהיו במהלך השיחות. לא במקרה כתב עוז בחזור ההזמנה לשיחות: 'אם יעלה בדינו לבטא במילים את השתיקות שבין המילים, תהיה זו חוברת של שתיקות'.⁹⁷ שיח לוחמים הוליד את המושג 'יורים ובוכים', חייל בעל מצפן ערכים הומניסטי המנסה לאחוז בשני חלקי ההגדרה (יורה ובוכה) למרות הסתירות הגלומות בכך.

במערכוני מלכת אמבטיה 'שוחח' לוי בעקיפין הן עם שלוש הנקודות של שיח לוחמים הן עם דמות היורה והבוכה שקובץ זה הוליד. ההצגה נפתחת במערכון שכותרתו 'הראיון'. כמו בשיח לוחמים גם בקטע זה יש רק שמות פרטיים ללא שם משפחה והמאפיין הבולט ביותר בתשובתם

94 על בובר, בן-גוריון ושרת, ראו: עמוס עוז, 'הצינונות והשמאל החדש', דבר, 29.9.1971; שיחה בין דן בן אמוץ לעמוס עוז (לעיל הערה 60). על ההבחנה בין הדיאגנוזה של הנצים לפרוגנוזה של היונים, ראו: עמוס עוז, 'ערכים אינם גושי אבן', על המשמר, 20.12.1974.

95 לאור, חנוך לוי, עמ' 241.

96 לאור, בתוך: ספר חנוך לוי הצעיר, עמ' 88.

97 לעיל הערה 1.

הוא היעדר כל אמירה ושימוש מופרז בשלוש נקודות. כאשר נשאל גידי מה עמדתו לגבי יחסינו עם הערבים, הוא משיב: 'האמת היא שאני חושב ש... בכל אופן... אני לא חושב ש... אני לא יודע, אבל, זו דעתי, על כל פנים... זאת אומרת, אני חושב שאם נניח, נניח אני לא יודע בדיוק, אבל אם נניח... בכל אופן, אני לא יודע, דעתי היא, על כל פנים ש... בסדר'.⁹⁸ אף שהדברים לא נאמרים במפורש, דומה שלוין עורך פרודיה על תסמונת שלוש הנקודות ותרבות הלבטים של אנשי שיח לוחמים.⁹⁹ ניכר שהביטוי הציני ביותר כלפי דמות היורה ובוכה גלומה בשיר הקצר 'פגשתי תותח ביישן'.

פגשתי תותח ביישן,
תותח עם נקודת־חן;
הוא אמר שמאוד לא נעים לו
להכניס פגז לכולכם.

אז היו חביבים אליו
כאשר תקבלו את שלכם;
הן זהו תותח ביישן,
תותח עם נקודת־חן.¹⁰⁰

לויין איננו איש גוונים. לגביו השילוב בין ירי הפגז ובין הצער הרטרואוספקטיבי על פעולת הירי הוא בגדר צביעות שיש להגחיכה ולהציגה כ'תותח עם נקודת־חן'. עוז מבקש להתעמת עם המורכבות הנגזרת מהצורך לאחוז בשני חלקי הגדרת היורה ובוכה, משמע חיפוש הדרכים כיצד לשלב בין הכרח השימוש בכוח צבאי ובין הצורך להעמיד לו מגבלות מוסריות, ואילו לויין מבקש לפרק את דמות היורה והבוכה ולהציגה כצביעות מוסרית והתייפייפות נפש של יפי הבלורית והתואר. אולם למרות הבדלים אלה באופי, בסגנון ובהשקפה, אין להמעיט בעובדה שהדמיון בביקורתם על האופוריה המשיחית של השיח הציבורי לאחר המלחמה עולה על השוני.

סיכום: 'זהירות תהום' – 'את ואני והמלחמה הבאה'

בפברואר 1966 זכה עמוס עוז בפרס חולון לספרות. בעת נאום קבלת הפרס הוא סיפר את הסיפור הבא:

יש בלונדון ימים עכורים שבהם העיר נעטפת חושך מלוכלך, שהוא תערובת פיה, ערפל ועשן, ושום איש אינו מעז לצאת מביתו: אפילו לאור פנס חזק לא תוכל לראות את קצות אצבעותיך מול עיניך. והנה ביום כזה נקרא אדם אחד בטלפון לחוש אל ילדו החולה בבית

98 לויין, מה אכפת לציפור, עמ' 63.

99 ביטוי נוסף לכך ראו גם במערכון 'החיזור', בו מלגלג לויין על חולדה 'השבויה בקסמה הפנימי' ועל בעז שחש 'קשר' בל יינתק למקורות החסידות והקבלה'. שם, עמ' 66.

100 שם, עמ' 70.

חולים שבסוף העיר. פתח האיש את הדלת ויצא ועמד בחושך העבה וקרא בקול, אולי תבוא עזרה. ואין מכונית נוסעת ואין עובר ושב. פתאום נחה יד זרה על כתפו ואיש שאת פניו הסתיר החושך אמר לו אני אוביל אותך. ואכן הוליך הזר את האב הדואג מקצה העיר ועד קצה אל מחוז חפצו בלי היסוס, ורק כפעם בפעם אמר בביטחון: כאן שמאלה. כאן מדרגות. כאן שיפוע. כשהגיעו אל פתח בית החולים שאל האיש את הזר המכוסה חושך איך מסוגל הוא לעבור ולפלוס דרך בתוך האפלה הזאת. החושך והערפל, אמר הזר, אינם נוגעים בי מפני שאני עיוור.¹⁰¹

לקראת סוף נאומו חזר עוז לסיפור העיוור בליל הערפל הלונדוני. הוא גרס שיש שעות שבהן דווקא 'העיוור והמזנב בנחשלים, איש של מלים [..] הוא יכול לאחוז בידם של המעשים ולהגיד: הנה, כך. או: זהירות תהום. או: לעצור'.¹⁰²

עוז אמר את הדברים כשנה לפני המלחמה. כוונתו היתה להצביע על הפוטנציאל הגלום בכוח הסופרים להמשיג ואולי אפילו לעצב את מציאות חיינו. בחרתי להיעזר במשל העיוור של עוז כדי להצביע על סוד הקסם העוזי והלויני שלאחר המלחמה: הלם מלחמת ששת הימים הרחיק לרגע את המעשים מהמילים. לא ערפל לונדוני עטף את ישראל לאחר המלחמה, אלא מכת אור מסנוורת. יתרונו של העיוור ניכר לא רק ברגעי חשכה אלא גם ברגעי סנוורים. אפשר לראות בעוז ובלוין מעין עיוורים שהתאפשר להם להפוך ממזדנבים בשולי המחנה למנתבי דרך בתוך 'מכוות האור'. שניהם עמדו על מקורות אי-הנחת ומצוקות דור הבנים עוד לפני פרוץ המלחמה, אך כאב חוויית המלחמה שחוו על בשרם גרם להם להעצים ולהמשיג את מה שחשו עוד לפני כן. בעוד סופרים כאלתרמן, שמיר וקריב דיברו על 'מציאות שאין לה אח' ועל ה'מגנט של ימות המשיח', ביקשו עוז ולוין 'לאחוז בידם של המעשים' ולצעוק 'זהירות תהום'.

הפסיכולוג אריך נוימן כתב: 'עתידו של הקולקטיב חי בהווה של אותם יחידים אשר בעיותיו של הקולקטיב מציקות להם ואשר הם אבריו של הקולקטיב הזה. אניני הרגש, חולי הנפש ובעלי כוח היצירה - הם ההולכים בראש המחנה. כוחם לקלוט ביתר רגישות את תכניו של הבלתי מודע הקולקטיבי, של שכבת המעמקים המעצבת ומכוונת את המתארע בשטח החברתי - כוחם זה מגביר את רגישותם לתכנים חדשים בוקעים ועולים, שעדיין לא נקלטו בתודעתו של הקולקטיב'.¹⁰³ במובן זה אפשר לראות בעוז ובלוין 'אניני הרגש, חולי הנפש ובעלי כוח היצירה' שביקשו להצביע על 'תכנים חדשים שעדיין לא נקלטו בתודעתו של הקולקטיב'. קולם היה ברור וצלול, אך דומה שהשילוב בין קול שופר הגאולה של הרב גורן וחבריו למשיחיות הדתית ובין קול שלמות הארץ של אלתרמן וחבריו ל'צו השעה ההיסטורית' גבר על קולותיהם של עוז, לוין, אורפז, ליבוביץ, ס' יזהר, רביקוביץ וחבריהם לשיח האנטי-אופורי.

ב'שש שנות האימפריה' העדיפה מרבית החברה הישראלית להסתנוור מאור הניצחון ולא לאפשר למעכרי השמחות להעיב על הילולת הניצחון. לא קולותיהם ולא מודעות האבל היומיות של 'המלחמה הנשכחת' הצליחו לסדוק את אוירת האופוריה.

101 עוז, 'המעשים והספרים', באור התכלת העזה, עמ' 13-15.

102 שם.

103 אריך נוימן, פסיכולוגיית המעמקים ומוסר חדש, שוקן, ירושלים תשכ"ד, עמ' 21.

ברבים מהראיונות שהתקיימו עמו נשאל עוז על יכולתו של איש הרוח להשפיע על עיצוב המציאות. כמעט תמיד הוא ביקש להמעיט בכוח השפעתו של הסופר, אך באחד מאותם ראיונות הוא רתם את נביאי התנ"ך לתשובתו: "הנביאים בדורם - היתה להם השפעה קטנה מאוד. בעצם הם היו כשלון בדורם כיוון שלא הצליחו להפוך את לב השליטים או לשנות את לב העם. לעומת זה היתה למלים שלהם השפעה במקומות ובזמנים רחוקים ממקומם ומזמנם".¹⁰⁴ כאשר ס' יזהר הוסיף את קולו לביקורת על 'משוררי הסיפוח' ושאל את השאלה הנוקבת אם אנו בוחרים להיות כובשים, על כל המשמעויות האכזריות הנגזרות מבחירה זו,¹⁰⁵ השיב לו נתן אלתרמן את הדברים הבאים: 'יש לנו אפילו הרשות להאמין כי מציאותו של מיעוט ערבי שווה זכויות במדינה יהודית שלמה וריבונית יהא לעם היהודי לא בבחינת מדרון של הסתאבות, אלא בגדר מבחן מוסרי, אשר האומה עתידה לעמוד בו בכבוד ואולי להיות בכך מופת לרבים'.¹⁰⁶ לא אלתרמן, לא עוז ולא לוין ראו את עצמם כנביאים. אך לאחר כמעט חמישים שנות מאבק בין 'שחרור' ל'כיבוש', בין 'כולה שלי' ל'חלקה שלי', בין 'משוררי הסיפוח' ובין מבקרי הכיבוש והאופוריה, מעניין לבחון איזו 'נבואה' הגשימה את עצמה: האם נבואתו של אלתרמן בדבר יכולת המדינה היהודית ה'שלמה' לעמוד בכבוד במבחן המוסרי ולהיות 'מופת לרבים'? האם נבואתו של עוז בדבר 'הכיבוש המשחית אשר יכרסם ביסודותינו'? האם נבואת 'המלחמה הבאה' של לוין?

אני מבקש לסיים את המאמר בתשובתו של חנוך לוין לשאלה 'על מה נלחמנו'.

הארץ הכבושה היא בידנו

אך בני שלי איננו בין ידי

על כן בשמו חובה עלי לומר

רק מי שמת - אף פעם לא יוחזר!¹⁰⁷

104 יונה הדרי־רמג', עושים חושבים, יד טבנקין וידיעות אחרונות, תל אביב 1994, עמ' 394.

105 ס' יזהר, 'על משוררי הסיפוח', הארץ, 8.12.1967.

106 נתן אלתרמן, 'משפט המשחק', החוט המשולש, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"א, עמ' 151, ההדגשות שלי. זהו מאמר תגובה של אלתרמן למאמרו של ס' יזהר 'על משוררי הסיפוח'. על הוויכוח הנוקב בין

אלתרמן לס' יזהר, ראו: לאור, אלתרמן, עמ' 726-728.

107 לוין, 'דואט על מה נלחמנו?', מה אכפת לציפור, עמ' 29.